

АЗƏРБАЙҤАН

АзәрбајҤан Јазычылар Иттифакынын
аҗлы әдәби-бәдиһи журналы

3

МАРТ

1985

БУ НӨМРЭДӘ:

ПОЕЗИЈА

МИРВАРИД ДИЛЕАЗИ — Ше'рләр	3
РӨФИГӨ НҮСЕЙНОВА — Ше'рләр	8
МАНИРӨ АБДУЛЛАЈЕВА — Јағыш (ше'р)	81
НӨГИГӨТ — Горујаг дунјамызы (ше'р)	81
КӨМАЛӨ АБИЈЕВА — Ана (ше'р)	82
РЕЈНАН ДАДАШОВА — Үмид верин (ше'р)	82
СЕВИЛ ӘСКӨРОВА — Севин инсанлары (ше'р)	83
ХӨЗАНКУЛ — Көлкө (ше'р)	83
ФАМИЛ МЕНДИ — Од оғлу (повеһа)	140
АЛЛАНВЕРДИ МӨММӨДЛИ — Ше'рләр	161

НӨСР

БАЈРАМ БАЈРАМОВ — Керван јолу (роман, сону)	10
ЕЛЧИН — Аг дөвө (роман, өзәли)	84
ЧӨЛЛӘЛ БӨРКҮШАД — Кичик һөкајәләр	169
МИРЗӨ ИБРАҺИМОВ — Әдәби өтүдләр	147

ГӨЛӨБӨМИЗИН 40 ИЛЛИЈИ ГАРШЫСЫНДА

ДҮРРӨ МӨММӨДОВА — Биз бу күнү әрзуле- јырдыг	164
ТАҺИРӨ ДАДАШОВА — О илләри дүшүмөндө...	167

СҮЛЕЈМАН РӨНИМОВУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 85 ИЛЛИЈИ

ИНТИГАМ ГАСЫМЗАДӨ — Сон мүсаһибә	177
--	-----

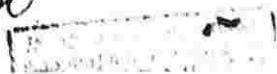
САБИТ РӨНМАНЫН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 75 ИЛЛИЈИ

АНАР — Чәтти јолун јолчусу	182
--------------------------------------	-----

ТӨНГИД ВӨ ӘДӘБИЈАТШҮНАСЛЫГ

РӨНИМ ӘЛИЈЕВ — Көрүлмүш вө көрүлчөк ишләр	187
--	-----

11100

АҒ ДӘВӘ

РОМАН

I

«Сән мәним һәҗәтым идин».

Ики илдән артыг иди ки, мән гәбиристанлыгдан гаҗыданда җалныз бу сөзләр җазылмыш адсыз, шәкилсиз гәбир дашынын җанындан өтүрдүм вә һәр дәфә дә бу ади сөзләр, бу ади чүмлә мәни һәҗәчәнландырырды, үрәҗимдә бир никаранчылыг вә еҗни заманда да бир доғмалыг әмәлә кәтирди, танымдағыым, билмәдҗим вә илләрин күләҗинин, гарынын, җағышынын, истисинин алтында гаралыб-бозарыб көһнәлмиш, чопур-чопур олмуш бу гәбир дашы һәр дәфә дәрин бир кәдәрдән хәбәр верирди, вәфасызлыгдан, кәлди-кәдәриликдән деҗирди, нә вахтса киминсә хошбәхтлҗиндән вә о хошбәхтлҗин әбәди бир кечмишдә галмағындан, о кечмишин сәс чатмазлыгындан, үнҗетмәзлиҗиндән сөҗләҗирди.

Гәбир дашларынын үстүндә һеч вахт мә'насыз сөз олмур, ән ади бир сөз, ән ибтидан бир фикир дә гәбир дашларынын үстүндә мә'наһаныр, дүнҗанын ән тәсирли сөзү, фикри олур, җәҗин она көрә ки, гәбиристанлыгын өзү дүнҗанын ән мә'наһы җеридир.

Гәбиристан кимлиҗиндән, нәчилиҗиндән асылы олмаҗараг инсаны философ едир вә сәнин о анлардакы фикирләрин бир аздан, җә'ни гәбиристанлыгдан чыхандан сонра, ади, һәтта бәсит көрүнүр, амма һәммин фикирләр гәбиристанлыгда елә бил ки, дүнҗанын ән мүдриг фикирләрдир.

Бир аз ашағыда җенә дә адсыз, шәкилсиз көһнә бир гәбир дашы вә үстүндә дашҗонанын әҗри-үрү хәттиҗә белә бир җазы: «Шәирләр олду ки, бир мисра да җәзмады».

Сонра башга бир гәбир дашы: «Әлвидә».

Сонра: «Һәлә сағам, ағларам, өлләм, торпағым ағлар».

Сонра: «Оғлу өлән аналар, ваҗ!».

Ики илдән артыгды ки, мән гәбиристанлыгдан евә гаҗыданда бу җазылары охуҗрам вә бүтүн күнү, бүтүн кечәни о җазыларын өһәвалы мәнмлә биркә олур, сонра сәһәр ачылыр вә һәр шеҗ җәддан чыхыр, о җазылар да унутулур...

Гәбиристанлыгын күчлә сөзилән хусуси бир гоҳусу олур, бәлкә дә бу, бир-биринә гарышмыш тәзә вә көһнә күл, чүрүмүш җарпаг, җеничә газылмыш торпаг иҗидир? Билмирәм, амма мәнә елә кәлир ки, о гәбиристанлыг гоҳусу адамын палтарына һолур, бир мүддәт чәкилиб кетмир; һәр һалда, мән сон ики илдә һәмишә гәбиристанлыгдан гаҗыданда Әсмәр, мәним арвадым, мә'наһы-мә'наһы үзүмә бахыр, бир сөз демир, амма мән баша дүшүрәм ки, Әсмәр мәним һарадан кәлдиҗими билир.

Боз вә чискинли бир сентҗабр күнү иди, җағыш гәбир дашларыны ислатмышды вә бүтүн гәбиристанлыгда сону көрүнмәҗән бир тәмизлик, сону көрүнмәҗән бир гүссә вә бир әбәдилик вар иди.

Мән һәммин боз вә чискинли сентҗабр күнү онлары көрән кими таныдым.

Даһа доғрусу, мән әввәлчә онлары көрдүм, үрәҗим бәркдән деҗүнмәҗә башлады вә җалныз бундан сонра мән онлары таныдым вә бүтүн бу мүддәт чәми бирчә ән чәкди.

Гырх илдән сонра мән биринчи дәфә иди ки, онлары көрүрдүм, амма алтысыны да бир-бир таныдым; сачлары ағармыш вә төкүлмүш, үзләринә гырыш дүшмүш бу җашлы адамлар ОНЛАР иди: Чәфәр иди, Адил иди, Әбдүләли иди, Гоҗа иди, Чәбраҗыл иди, Ағарәһим иди.

Алтысы да о гара мәрмәр дашлы гәбирин дөврәсиндә даҗанмышды, һеч бири һеч нә демирди, алтысы да көзүнү о гара мәрмәр гәбир дашына дикмишди, алтысы да шах даҗанмышды вә Чәфәрин, Адилин, Әбдүләлинин, Гоҗанын, Чәбраҗылын, Ағарәһимин гара мәрмәр гәбир дашы илә үзбәүз беләчә дик даҗанмасы, алтысынын да шах гаһәти, алтысынын да тамам лал бир сүкүт ичиндә о гара мәрмәр даша бахмасы һәммин боз вә чискинли сентҗабр күнүндә о гәбиристан һәзинлиҗинә елә бил ки, бирдән-бирә бир күмрәһлыг, бир инам кәтирди вә о анларда мәнә елә кәлди ки, бу алты кишинин тамам лал сүкүт ичиндә беләчә шах дурушу, о гара мәрмәр башдашына беләчә сәдаҗәти вә еһтирамы о дәм җағышын гәбиристанлыгда ислатдыгы бүтүн гәбир дашларында—тәзәсиндә дә, көһнәсиндә дә, зәнкининдә дә, касыбында да дәли бир үмид җаратды.

Мән ики илдән артыг бир мүддәт иди ки, һәфтәдә, ики һәфтәдә бир дәфә гәбиристанлыгын бу чығыры илә өз гәбримә кәдирдим (белә демәк олармы? Нә үчүн олмур? Әкәр биз «мәним оғлум», «мәним анам» деҗирисә, нә үчүн «мәним гәбрик» деҗә билмәрик? Бу о демәк деҗил ки, мүтләг сән өзүн о гәбрин ичиндә олмалысан...) вә бу чығырла да кери гаҗыдырдым вә инди, җалныз инди, өз чығырымда аҗаг сахлаҗыб о алты һәфәр шах даҗанмыш җашлы кишиләрә бахдыҗым анда мәнә елә кәлди ки, әслиндә, мән һәмишә бу җәрдән өтөндә о гара мәрмәр гәбир дашынын нөзәрләрини өз үзәримдә һисс етмишәм...

...Балакәрим гоша тут аҗачынын алтында, сәкинин үстүндә отуруб Ағ Дөвәнин ири гара көзләринин бахышындан, Ағ Дөвәнин нөзәрләриндән данышарды...

...Мән өз чығырымда даҗаныб Чәфәрә, Адилә, Әбдүләлиҗә, Гоҗаҗә, Чәбраҗылә, Ағарәһимә бахырдым.

Гоҗалмыш Чәфәр, гоҗалмыш Адил, гоҗалмыш Әбдүләли, гоҗалмыш Гоҗа, Чәбраҗыл, Ағарәһим тамам лал бир сүкүт ичиндә о гара мәрмәр гәбир дашы илә үзбәүз даҗанмышды.

Бирдән-бирә Балакәримин сары пенчәҗинин рәнки мәним көзләримин габағына җаҗылды, бирдән-бирә Балакәримин түтәҗинин сәсини ешитдим вә гәбиристанлыгын бу җерини таныдым, даһа доғрусу, гәбиристанлыгын бу җеринин индиси елә бил мәним көзләримдә әриди, итди, о сары рәнк дә бирдән-бирә кәлдиҗи кими, бирдән-бирә дә җох олду вә мәним көзләримин гаршысындакы һәммин рәнксизлик ичиндә, булашыг бир бозлуг ичиндә бу җерин кечмиши чәнланды, мән инди гара мәрмәр башдашы олан о гәбрин җанында җенә дә гырх ил бундан әввәл Балакәримлә үзбәүз отурдум, Балакәрим сары пенчәҗинин чибиндән түтәҗи чыхартды вә җәҗ кими исти о паҗыз күнү гәбиристанлыгда дүнҗанын өһәҗли һавасы чалынды...

Онда о гара мәрмәр гәбир дашы җох иди...

Мән гочалмыш Чәфәрә, гочалмыш Адилә, гочалмыш Әбдүләлијә, Гочаја, Чәбрајыла, Ағарәһимә баха-баха мөним үчүн сөсләнөн о түтәк сөсинә гулаг асырдым вә бу дәм мән елә бил өзүм өзүмә дә узагдан бахдым, гәбирларин арасындан кечән чыгырда дөјәнмыш вә јашы өллини кечмиш, кичкаһынын түкләри ағармыш, сачы ортадан сејрәлмиш, көкәлмәјә башламыш, көзләри ејнәкли о кишини кәнардан көрдүм вә о дәм мән һеч чүрә ағлымә сығышдыра билмирдим ки, һәмни киши мәнәм; сонра мән Балакәримин түтәјинә гулаг аса-аса једдә-сәккиз јашлы Әләкбәри көрдүм вә һәмни балача Әләкбәр кими Чәфәрин, Адилин, Әбдүләлинин, Гочанын, Чәбрајылын, Ағарәһимин үстүнә гачмаг истәдим: — Мән сизи таныдым!..—демәк истәдим. — Мән дә Әләкбәрәм!—гышгырмаг истәдим. — Таныгырсынызмы, јадыныза дүшдүмү, о балача Әләкбәри дејирәм, бах, һәмни Әләкбәр дә мәнәм!..—демәк истәдим, амма јеримдән тәрпәнмәдим, гәбирларин арасы илә кедән чыгырда (мөним чыгырымда!) елә-еләчә дөјәнчәк бир-бир ОНЛАРА бахдым: Чәфәрә, Адилә, Әбдүләлијә, Гочаја, Чәбрајыла, Ағарәһимә.

Онларын дурушунда, онларын гара мәрмәр гәбир дашына бахән көзләриндәки чиддиликдә вә еһтирамда бу гәбирләре гүссөсини дағыдан, бу үмидсиз гәбирстанлыг сүкутуну позан, һәмни чискинли сент-јәбр күнү јағышын алтында исланмыш гәбирстанлыга бир истилик, бир һәрәрәт кәтирән нә исә вар иди вә о «нә исә» бир јумруг гәһәр кими мөним боғазыма пәрчим олду, амма о гәһәрдә гәбирстан мејуслуғу илә, кәдәри илә һеч чүрә уушмајан шадланмаға, севинмәјә бәнзәр бир шеј вар иди.

Сонра мәнә елә кәлди ки, тәмиз бир меһ өсди вә мән узун мүддәт иди ки, белә бир тәмиз меһин һәсрәтиндә идим; гәбирстанлыгдакы тәк-түк сөјүд ағачынын, мејнөләрин саралыб-солмаға башламыш јәрпағлары тәрпәнмирди, бир дүрғунлуғ ичиндә галмышды, амма о тәмиз меһ мөним ичимдән өсиб кечди...

Сонра мән о алты нәфәрин дөјәнчыгы тәрәфдә, о гара мәрмәр гәбир дашынын јанында индијәдәк фикир вермәдијим, даһа доғрусу, көрмәдијим бир нар ағачы көрдүм вә о нар ағачынын үстүндә үч-дөрд дәнә гыпгырмызы нар вар иди вә мәнә елә кәлди ки, елә бил, о нарларын һәмни гырмазысы сөјүдләрин, мејнөләрин саралыб-солмаға башламыш јәрпағларына да бир ишыг верди...

Мән јенә дә гышгырмаг истәдим, мән бу сөзүн курултусундан, тәнтәнәсиндән горхмајыб гышгырмаг истәдим ки, сизи севирам, ешидирсинизми, Чәфәр, Адил, Әбдүләли, Гоча, Чәбрајыл, Ағарәһим, мән сизи чоһ истәјирәм, ешидирсинизми!..

Мән Ханым халаны да севирдим...

Бах, Ханым хала, сөндән бир аз јухарыда, бу чыгырын лап јухары башындакы о ағ гәбир дашыны көрүрсәнми, о да Сонанын гәбридир, сөнин һәјәт гошшун Сонанын, «правадник» Ағәкәримин арвады, мөним амам Сонанын...

II

Бир дөфә атам һәјәтдәки талварын алтында отуруб чај ичә-ичә јенә дә узағларә бахды, бир мүддәт данышмады, сонра мәнә деди:

— Бир вахт көләчәк, көрәчәксән ки, гочалмысан... һеч билмәјечәксән ки, илләр нечә кечди...

О вахт атамның дедији бу сөзләр мәнә чоһ узағ вә думенлы бир көләчәкдән хәбәр верирди вә мәнә елә көлирди ки, һеч вахт кедиб о узағ көләчәјә чатмајачағам...

III

Кечәнин сөссизлији ичиндә јазы мизимин үстүндәки әлјазмаларына, јазылары јарымчыг галмыш вәрәгләрә бахдым вә јухусуз кечәләри сәһәрә кими отуруб јаздығым о әлјазмалары, о вәрәгләр мәнә тамәм мәһнасыз вә лазымсыз көрүндү... Елә бил кимсә мөним әлимдән тутачағды, елә бил кимсә мөни гомајачағды, тәләсик һәмни әлјазмаларыны, јазысы јарымчыг галмыш һәмни вәрәгләри охумадан, ајырды еләмәдән бир-биринин үстүнә јығдым вә јазы мизимин үстүндән көтүрдүм.

Јазы мизимин үстү бомбош иди.

Мән кечиб јазы мизимин архасында отурдум, мизин үстүндәки бу бошлуға бахдым вә дәһшәт мөни басды, чүнки индијәчән јаздығым, чап еләтдирдијим нә вардыса, һамысы бајағкы о әлјазмалары, јазысы јарымчыг галмыш о вәрәгләр кими, бирдән-бирә мәнә тамәм мәһнасыз вә лазымсыз көрүндү...

Мән нәсә башга бир шеј јазмалыјдым.

Индијәчән јазмадығым нәји исә јазмалыјдым вә мән һисс едирдим ки, бу—нә иди, нә јазачағдым (һәр һалда, јазмаға чалышағдым...).

О алты нәфәри һәмни гара мәрмәр гәбир дашы илә үзбәүз көрдүјүм о күндән бәри мөним бүтүн үрәјим, бүтүн зейһим долмушду вә мән билирдим ки, бүтүн бунлар ағ вәрәгләрә бошалмалы иди.

Мөним гаршындакы бу ағ вәрәгләрә...

IV

Илк јадыма кәлән бир базар күнүдү вә о узағ базар күнү инди мөним үзүмә кулур...

Һәр дөфә атамның сөфәрдән гајытмағы өрәфәсиндә амамның ону гаршыламағ үчүн һазырлыг көрмәси, она евимизин һәјәт гапысы ағзында: «Хош кәлмисән, ај Ағәкәрим!..» демәси, сонра бирликдә отаға кирмәләри вә атамла амамның мөндән кизләтмәјә чалышдығлары бахышларла бир-бириләринә бахмағы мөним бүтүн һәјәтымдә көрдүјүм, оху-дүғүм, ешитдијим көрүшләрин ән көзәли иди.

Һәмни базар күнү дә амам сөһәр тездән дуруб нохуд ислатды, соған тәмизләди, ахшам гәссаб Дадашбаладан алдығы бир парча әти доғрады вә бизим кичик мөтбәхимиздәки нәјүт плитәсинин — «кәросин» кәһинин үстүндә атамның чоһ хошладығы вә һәр дөфә сујуна чәрәк доғрајыб иштаһла једији бозбаш асды, сонра онсуз да тәмиз олан отағымызы, кичик аракәсмәни, мөтбәхи сүпүрүб бир дә тәмизләди, өски илә мөтбәхимизин һәјәт пәнчәрәсинин (евимизин јекәнә пәнчәрәсинин) пәлтәр долабынын, сандығын, ашағысына јорған-дөшәк, јухарысына кәса, стакан-нөлбәки, гөндәгабы јығылмыш рефләрин, беш дәнә үстү дөшәкчәли тахта көтилини тозуну алды вә һәр тәрәф тәртәмиш оландан сонра, нәјүт плитәсинин үстүндә јәвәш-јәвәш гајнара дүшүмүз бозбашын кәфини јығандан вә плитәнин одуну бир аз азалдандан сонра сандығы ачды, тәртәмиш јујуб үтүлөдији ағаппаг алт пәлтәрларыны чыхарыб бохчаја јығды, сабуну, кисәни, дарағы, мөһрәбаны да бохчаја гојду вә «Әләкбәр, бозбашда көзүн олсун»,—дејиб һаммама кетди.

Мөһәлләдә мөним атам «правадник» Ағәкәрим дејирдиләр вә мән козүмү ачандан атам һәмнишә сөфәрләрдә олурду.—«Бу сөфәрләр олма-са, валлаһ, мөним үрәјим пәрттәјәр, баба!..»—дејирди, чүнки атам бизим мөһәлләдә гәриб иди вә үмумијјәтлә, һөрдән мәнә елә көлирди ки, атам төкчә бизим мөһәлләдә јох, бүтүн дүнјада гәриб иди, һәтта бир шеј севинәндә вә севинчлә адема бахандә белә, көзләринин дәрниндә һәмнишә бир гүссә олурду. Билмирәм, бөлкә дә мән атамның гәриб-

лијини сонралар — атам мұһарибедә һәлак оландан сонра баша дүшмүшәм, онун көзләриндәки о даими гүссәни дә сонралар өз төсәвәүрүмдә дәрк етмишәм, амма һәр һалда мәним о илк ушағлыг хәтирәләримдә атам һеч вахт тамам ғағғысыз күлмүр, тамам ғағғысыз севинмир, атамның күлүшүндә дә, севинчиндә дә һәмишә бир ғағанлыг, даһа доғрус, кизли бир сыхынты олур. Мәсәлә бурасында иди ки, атам һәлә ушағ вахты өз атасы илә, јәни мәним бабамла бирликдә Аразын о тајындан, Тәбриз тәрәфләрдән кәлиб Бақынның нефт мә'дәнләриндә ишләмәҗи башламышды, сонра бабам нефт гујусунда боғулуб өлмүшдү вә атам јетимчиликлә өзү өзүнү бөјүтмүшдү, бөјүјүб Бақыда галмышды вә өмүрлүк ғағрыб олмушдү. Атам анамла евләнәндән сонра, анамкилин ата-баба јурду олан евимизә кәлмишди, бизим мәһәлләнин сақини олмушдү; һәрдән атам фикрә кедәндә анам өзүнү сахлаја билмирди, әслиндә атамның әвәзинә атамдан да чоһ дәрәд чәкә-чәкә дејирди:

— Ај Ағакәрим, ај гурбан олум сәнә, ај башыва дөнүм, дүнијәди дө... Сәнән чоһ көзән јохду ки, дүнијәдә, өзүн билирсән дә, буну дә, нијә үзүрсән өзүвү, нөш хиффәт јејир сәни, бизи дә бәдбәхт еләјир, ај башыва дөнүм сәни!.. Оде, һара бахырсан Фәтулла һатәмнин шәкилләриди, о нөшүн бәс үрәјини үзмүр, өзү дә китаб јазанды. Фәтулла һатәмнин дә атасы өлмүшдү, төк галмышды, өзү өзүнү бөјүтмүшдү, үч күндән бир, беш күндән бир гәзетләрдә шәкли чап олунурду вә күнләрин бир күнүндә атам һансы хаһишдән өтрүсә нечә вахтдан бәри көрмәдији ушағлыг досту Фәтулла һатәмнин јанына кедир. Фәтулла һатәм исә бүтүн ушағлығларыны бир јердә кечирдикләри, бир парча чөрәји ики јерә бәлдүкләри атамји ғабул еләмир, вахты олмур вә бундан сонра атамның бүтүн дүнијәдә ән биринчи дүшмәни өмүрүндә үзүнү көрмәдији, анчаг шәкилләрдән таныдығы Фәтулла һатәм олур.

Атам даһа һеч вахт Фәтулла һатәмнин јанына кетмәди вә Фәтулла һатәм дә һеч вахт атамји итириб ахтармады. Билмирәм, бәлкә дә онлар әслиндә јахын дост дејилмишләр, бәлкә дә Фәтулла һатәмнин атамдан чошу кәлмириш, ола биләр, амма мән һәмишә һисс едирдим ки, атам буну дилинә кәтирмәсә дә, Фәтулла һатәмдән нәсә умур; јәни бу мә'нада ки,—буна тамам әмин идим—бирдән бизим һәјәт ғапымыз ачылајды вә бүтүн әләмдә мәшһур адам олан Фәтулла һатәм бирдән-бирә бизим евимизә кирсәјди, атам буна шад оларды, севинәрди, евимизин бәлә бир ғонағыјла фәхр едәрди; амма бир дөфә атам сәфәрдән фикирли ғајытды, сонра мә'лум олду ки, атамның ишләдији вагонда башга һөрмәтли сәрнишинләрлә бәрәбәр, Фәтулла һатәм дә кедирмиш вә һәмин биркә сәфәр заманы на олмушдуса, мән һисс етдим ки, атам даһа Фәтулла һатәмдән һеч нә уммур.

Бә'зән атамның фикирли вахтларында анам дејирди:

— Сән өзүвү үзүрсән, Ағакәрим, анчаг оде, Фәтулла һатәм адамлары ләкәләјир, өзүнә ад газаныр!..

Атам төләсик атамның сөзүнү кәсирди, евимизин чөл ғапысына тәрәф баха-бахе:

— Кири, ај ғыз!..—дејирди.—Бу нә сөзләрди данышырсан? Бизи хәтәја салмаг истәјирсән!

Анам:

— Хатаја нијә салырам, Ағакәрим, башыва дөнүм,—дејирди.—Буну бүтүн мәлә данышыр дәл.. Бәјәм бизим Сәттар Мә'сумун ахырына о чырмады? Дәј буну дүнијәдә билмәһин әдәм јохду ки, Ағакәрим...

Сәттар Мә'сум бизим мәһәлләнин лап јухары башында олурмуш мән ону јадыма кәтирә билмирдим, чүнки о тутулуб кедәндә үч-дәрә јашым вар иди; мүәллим имиш, ара-сыра гәзәлләр, гошмалар јазармыш, өзү дә Әлиаббас киши илә, бир дә ки, Ханым халанын атасы илә

дост имиш. Сәттар Мә'сум тутуланда Әлиаббас киши онунчун чоһ чәләшыб, һеч нәдән горхмајыб, ора-бура чоһ кедиб, амма бир шеј чыкмајыб; Әлиаббас киши о вахт дејиб: — «Бәдбәхт Мирзә Сәттарын үзүнә Фәтулла һатәм дуруб. Әлине алыб јекә бир гәләми, Мирзәнин гәзәлләринин алтындан мисра-мисра ғырмызы хәт чәкиб, мин бир мә'на вериб о мисраларә, зәлым оғлу!.. Мирзә јазыб ки, еј күл, тиканын әзәб верди бүлбүлә, Фәтулла һатәм дејиб ки, бу бизим зәманәмизә саташыр. Фәтулла һатәмни дә ки, аллаһ кәстәрмәсин, инди ифша еләдији адама завал јохду!!

Атам дејирди:

— Инди мән дә кедим башлајым адам сатмаға?

Бу дөфә анам горхурду:

— А-а-а... Әстәғфураллаһ де, Ағакәрим!.. Аллаһ еләмәсин!..

Атам јенә дә һәмишәки мүләјимлији илә:

— Сәнин бөјүкләрлә нә ишин вар, бачы (атам һәрдән анама «бачы» дејәрди вә атамның анама «бачы» дәмәси мәним чоһ хошума кәлирди?) бөјүкләрин ишинә ғагышма...—дејирди.—Бизим нәјимизә көрәкди!..

Мән әввәлчә бәлә сәһбәтләре гулағ асанда елә билирдим ки, Фәтулла һатәм шәһәрләри һәгиги мә'нада, јәни базарда бир кило әнчи кими, јохуд дүкандә пенчәк кими, ајағгабы кими сатыр вә она көрә дә Фәтулла һатәм мәним төсәвәүрүмдә дүнијанын ән горхунчә адамы иди, мән ондан горхурдум вә мән дә атам кими истәмирдим ки, бизим евдә онун сәһбәти кетсин. Фәтулла һатәм јекәнә адам вә үмумијәтлә, дүнијәдә јекәнә бир сәбәб иди ки, онун барәсиндә анам атамла ачығлы данышырды, даһа доғрус ачығлы јох, јана-јана данышырды, амма бу сәһбәт төсәдүфдән-төсәдүфә дүшәрди, атам хәјәлә даланда, хиффәт чәкәндә анам, әслиндә, она үрәк-дирәк вермәк үчүн бу сәһбәти салырды, (бир дә она көрә ки,—бундан јәгин атамның өзүнүн дә хәбәри јох иди—анам атамла бир јердә эзәб-әзијәтлә бөјүмүш Фәтулла һатәмнин мәшһурлуғуну, «бөјүк адам» олмағыны һардәсә бир балача ғысганырды). Башга вахтлар исә анам мәнимлә нечә данышырдыса, атамла да елә данышырды вә һәрдән мәнә елә кәлирди ки, атам да јекә киши олмағына бахмәјарәг елә мәним кими, атамның бир ушағыды. Дүздү, бә'зән атам евдә олмајанда да мән атамның Фәтулла һатәмә нечә нифрәт еләдијини дүјурдум, чүнки бир дә көрүрдүн ки, анам Фәтулла һатәмнин шәкли чыхмыш гәзетин елә һәмин шәкил һиссәси илә мөтбәхдәки нөјүт плитәсини төмизләјир вә Фәтулла һатәмнин күлә-күлә чәкилмиш шәкли нөјүт плитәсинин дөмиринә сүртүлә сүртүлә, нөјүтдән нәм чәкә-чәкә овулуб ғырыг-ғырыг јерә'төкүлүрдү.

Атамда елә хәсијәтләр вар иди ки, онун јеринә башга бириси олајды, мәһәлләмизин адамлары ону киши һансаб еләмәзди; мисал үчүн, атам тојуг кәсә билмирди, һәрдән стәсијаларда үчүз гиймәтә алыб кәтирдији тојуглары мән һәјәтимизә чыхарыб Ханым халанын оғланларына — Чәфәрә, ја Адилә, ја Әбдүләлијә, ја Чәбрајыла, ја Ағарһәмә кәсдирирдим (Гоча һәмишә китаб-дөфтерлә олдуғу үчүн она мүрачнәт етирдим, нөдәнсә, мәним әләминдә голтуғунда китаб-дөфтер кәздирмәклә һәјәтдә тојуг башы кәсмәк бир-биринә ујушмурду), амма атамның бу чүр чәһәтләри, ғағрыб иди, ону мәһәлләмиздә һөрмәтдән салмырды, һәтлә атамның бизим мәһәлләнин адамлары кими јох, башга ләһчә илә данышмағына, һәрдән фарс сөзләри ишләтмәјинә дә һеч ким күлмүрдү, ләг еләмирди.

Гатар атамји Русијанын узәг шәһәрләринә апарырды вә о узәг сәфәрләрдән ғајыданан сонра, атам биринчи нөвбәдә Сары һаммама кәдирди вә бир күн сәһәрдән ахшама кими евдә истирәһәт едирди, икинчи күн атамның үтүлөјиб һазырладығы түнд көј «шивәјот» кәстјүмуну кә-

јирди, гара ајаггабыларыны крем илэ силиб тэртэмиз парылдадырды ва күчәжә чыхырды, мөһәлләнин кишиләри илэ һал-әһвал тутурду, сәфәрде олдуғу мүддәтде мөһәлләде јасы олан вардыса, ора кедирди, башсағлығы верирди, тоју олан вардыса, кедиб тәбрик еләјирди, ушағы олан вардыса, кәзәјдынығы верирди, сонра да бизим даланымыздан бир аз ашағыда сәкиде гојулмуш үстү дөшәкчәли тахта кәтилләрде отуруб (о тахта кәтилләри биз ушағлар евләримиздән кәтирирдик, аталарымыз сәһбәтләрини еләјиб гуртарыб ајаға галхандан сонра да апарырдыг) чај ичә-ичә (чајы да евде аналарымыз дәмләјирди, биз дә күчәжә дашыјырдыг, чајданы, нәлбаки-стәканы, гәндданын үстүнә кичик ағ сүфра салынмыш ва ортаја гојулмуш кәтилә дузүрдүк) Ағаһүсејн әми илэ, Әзизаға әми илэ, һисәнаға әми илэ, Әлиаббас киши илэ сәһбәт едирди; Әлиаббас киши сорушурду:

— Ағакәрим, Русетде нә вар, нә јох?

Атам дејирди:

— Нә олачаг, дадаш? Инсан елә һәр јердә инсанды дө...

Һәмин базар күнү анам һамамдан гајытды ва јенә дө һәмишә һамамдан сонра олдуғу кими, јәнағлары гыпгырмызы иди, альшыб јанырды, тэртәмиз алнында нарын тәр дамчылары јығылымшыды.

— Нолду, Әләкбәр, бозбаш бишди?..

Анам тәләсик газанын гапағыны галдырыб бозбаша бахды:

— Кәл, кәл, сән отур, Әләкбәр, сәнин пажыны чәким, је, бишиб дај...—деди, мөним пажымы чәкиб габағыма гојду, сонра башына сарыдығы гырмызы чит јайлығы ачды ва узун хурмајы сачларыны ири дишли дарагла дараја-дараја гуруламаға башлады ва мән һисс едирдим ки, анам үрәји дөјүнә-дөјүнә атамн јолуну көзләјир, бурасыны да һисс едирдим ки, Шөвкәт мәнә сөз атанда мөним үрәјим нечә дөјүнүрдүсә, анамн да үрәји, бах, еләчә дөјүнүр.

Атам кәләндә анам һәмишәки һәјәчанла ону гапынын ағзында гаршылады:

— Хош кәлдин!..—деди ва һәмишәки кими дә әлава еләди: — Нә узун чәкди бу сәфәрүни? Әлдән салмады сәни?

Атам ева кәлмәјинә, анамн көрмәјинә, мәнн көрмәјинә севинә-севинә (ва көзләринин дәрниндәки о гүссә илэ...):

— Хош күнүңүз олсун!..—деди.—Билмирсән бачы, сәфәрде мән дәрјада балыг кимијәм... — Сонра мәнн өпдү, ајаггабыларыны чыхарыб отаға кечди.

Өмрүндә һеч вахт мөним јәнимдә ја атам анамн, јәхүд да анам атамн өлмәмишди, амма мән буну көрмәсәм дә билирдим ки, мән олмәјанда онлар бир-бирини өпүрләр ва онларын бу кизли сирләриндә бир бајрам әһвалы вар иди; анамн атамн кәлиши әрәфәсиндә һамама кетмәсиндә дә, о ағаппаг алт палтарларында дә, онсуз да һәмишә тэртәмиз олан евимизи тәзәдән силиб-сүпүрүб тәмизләмәсиндә дә о бајрам әһвалыннн күчлә сезилән бир ишығы, зијәсы вар иди.

Атамн бизим о балача араксәмәје гојдуғу долу һәсир зәнбили һәмишәки кими, мән бошалтмаға башладым ва о һәсир зәнбилин бәрәкәтли вагон гоҳусу индијә кими мөним бурнумдан кетмәјиб (мән бә'зән гызыма бахырам ва фикирләширәм ки, чох һајыф, мөним гызым о һәсир зәнбилин һәмин бәрәкәтли вагон гоҳусуну һеч замән дүмәјиб, чүнки мән дүнјанын һеч бир бөјүк ресторанында, боллугла нәфәс алан һеч бир евдә, ағзыначан долу һеч бир зәнбилдә о гоҳуну һисс етмәмишәм...).

Мә'лум олду ки, атамн нөвбәсини дөјишибләр, елә һәмин базар күнүнүн әхшамы тәзәдән бир һәфтәлик сәфәрә чыхачаг; атам һамама кетди, амма чох ләнкимәди, тез гајытды, анам:

— Һәмишә тәмизликдә...—деди.

Атам:

— Чох сағ ол.—деди. — О күн олсун Әләкбәрн тој һамамына кедәк!..

Анам:

— Иллаһамин!—деди ва јалныз хүсуси вахтларда, јә'ни бајрам күнләриндә, јәхүд дөјым бизә кәләндә сүфрәје гојдуғу касалардан бирини рафдән көтүрдү, бозбашы чәкиб мизин архасында отурмуш атамн габағына гојду, сиркә-бадымчан кәтирди, дуз-истот кәтирди, көј-көјәрти кәтирди ва өзү дә атамла үзбәүз отуруб атамн јемәјинә тамаша еләмәје башлады.

Атам:

— Биссимиллаһ!—дејиб чәрәк көтүрдү, ири тикәләрлә касажә доғрады ва анамн ата-бабасындан галмыш күмүш гашығы әлине алыб буғланан бозбашы иштаһла јемәје башлады.

Анам һеч вахт атамн јанында чәрәк јемәзди, амма атам отуруб чәрәк јемәндә анам да мизин архасында отурурду, атамн ләззәтлә чәрәк јемәјинә тамаша едирди ва инди дә атамн јемәјинә тамаша еләје-еләје һәмишәки кими күлүмсәди:

— Валлаһ, сән елә јәхчы јејирсән ки, ај Ағакәрим,—деди,—адам елә сәһрәдән әхшамачан сәнин јанында отуруб тамашава бахмаг истәјир...

Атам да һәмишәки сөзләрини тәкрат еләди:

— Пис күнүмүз белә олсун!..

Анам јенә дө:

— Иллаһамин!..—деди.—Аллаһ сәни бизә чох көрмәсин, Ағакәрим!.. Аллаһ һәмишә сәнин чанывы сағ еләсин!.. Сән ки, кечә-күндүз ишләјиб бу еви беләнчинә доландырырсан, аллаһ сәнин башындан бир түк әскик еләмәсин, һәмишә үзүн күлүсән, кәллүн шад олсун!..—Сонра анам: — Әләкбәр, чәјнији долдур,—деди ва мән тез мәтбәхә гачыб чәјнији көтүрдүм ва һәјәтә чыхдым; атамн сәфәрдән гајытдығы бу көзәл вахтларда мән дә севинирдим ки, нә исә еләјирәм, евимиздәки бу кичик бајрамда мөним дә нә исә бир пажым вар ва анам да буну һисс едирди, имкән дүшәндә мәнә бир иш бујурурду.

Һәјәтимизин ортасында кран вар иди, кранын алтында балача чәрһовуз вар иди ва бу краны дә, о балача чәрһовузу да Чәфәр, Адил, Әбдүләли, Чәбрајыл, Ағәрәһим (тәкчә Гоца һәмишә дәрәс охујурду ва белә ишларлә мәшғул олмуғду) бир-бирләринә көмәк еләје-еләје дүзәлтмишдиләр, үмумијјәтлә, бу су көмәрини дә онлар һәјәтимизә чәкиб көтирмишди ва биз даһа судән өтрү Сары һамамын һәјәтинә кетмирдик, јәјин чырһачыр вахтларында да һәјәтимиз буз кими шоллар сүјүнүн сәринлији кчиндә күлүрдү. Чәфәр дә, Адил дә, Әбдүләли дә, Чәбрајыл дә, Ағәрәһим дә, бә'зән һәтта Гоцанын өзү дә мөним анам евдә олмәјандә, јә'ни анам базара кәдәндә, јәхүд мөһәллә арвәдларындан биринин евиндә отуруб сәһбәт еләјәндә һәјәтә дүшүрдүләр, гуршагдан јүхәры сојунуб өлләри илэ синәләрини, бојунларыны, голларыны шаппылдада-шаппылдада өјилиб һәјәтимиздәки кранын алтында јујунурдулар ва бир кәндә дәјәнын онларын беләчә өл-голларыны шаппылдада-шаппылдада јујунмағына тамаша еләмәк мөним һәмин јәј, јаз, һәтта пажыз күнләриндә (бә'зән исә лап гыш күнүндә!) өн чох севдијим ва севиндијим бир иш иди; бә'зән сују гәфләтән мөним үстүмә чиләјирдиләр ва о замән үз-көзүмә дүшән о су чискини о сәрин су чискини, гәриба иди, мөним бүтүн бөдәнимә сојуг јох, бир һәрәрәт кәтирди. Елә ки, анам гајыдыб кәлирди, Чәфәр дә, Адил дә, Әбдүләли дә, Чәбрајыл дә,

Ағарғһим дѳ, Гоца дѳ тѳлѳсик кѳјнѳклѳрини кѳјиб ѳз шшшѳбѳндлѳринѳ галхырдылар, чшнки аням чаван кѳлин иди вѳ анямьн габагында онларын белѳчѳ јујунмагы дшз олмазды вѳ ымумијјѳтлѳ, о мѳһѳллѳдѳ јашадыгымыз бштшн мшддѳт ѳрзиндѳ мѳн бир дѳфѳ дѳ кѳрмѳдим ки, ја Чѳфѳр, ја Адил, ја ѳбдшлѳли, ја Гоца, ја Чѳбрајыл, ја Ағарғһим хѳјѳтѳ кирѳндѳ-чыхандѳ кѳзлѳрини галдырыб бизим хѳјѳт пѳнчѳрѳмизѳ, хѳјѳт галпымыза тѳрѳф бахсын, јахшд аням хѳјѳтѳдѳ габ-гачаг јујанда, палтар сѳрѳндѳ шшшѳбѳнддѳн бахсын; анямѳ «Сона бачы» дѳјирдилѳр вѳ атамдан башга хѳч ким анямѳ белѳчѳ мѳһрибан, белѳчѳ мѳһрѳм мшрачѳиѳт ѳлѳмирди.

Бизим асфалт дѳшѳнмиш о кичик, о тѳмиз хѳјѳтѳмизин гапысы далана ачылырды вѳ мѳн кѳзшмш ачандан о хѳјѳтѳдѳ ики аилѳ јашајырды: сѳг тѳрѳфдѳ бизим бирмѳртѳбѳли, дамына гыр басылмыш, биротаглы, мѳтбѳхли вѳ балача аракѳсмѳли евимиз, бир дѳ ки, Ханым халакилин бизлѳ ѳзбѳѳз икѳмѳртѳбѳли јухарыда икѳотаглы вѳ шшшѳбѳндли евлѳри. Ханым халакилин бинасынын биринчи мѳртѳбѳси зирзѳми иди вѳ Ханым халанын сшршчш оғланлары Чѳфѳр, Адил, ѳбдшлѳли, Чѳбрајыл, сшршчшлшк курсларында охумага хазырлашан Ағарғһим хѳмин зирзѳмиѳѳ чшрбѳчшр машын хѳссѳлѳри, пакрышкѳлар, чшрбѳчшр алѳтлѳр јыгырды. О зирзѳми мѳним чох севдијим бир јѳр иди вѳ истѳдијим вахт ора кириб-чыхырдым, истѳдијим алѳти кѳтшршб ојнадырдым (ѳлбѳтѳ, буна кѳрѳ дѳ мѳһѳллѳмизин бштшн ушаглары мѳнѳ хѳсѳд апарырдылар), чшнки мѳн дѳ шофер олмаг истѳјирдим, амма Чѳфѳр дѳ, Адил дѳ, ѳбдшлѳли дѳ, Чѳбрајыл дѳ, Ағарғһим дѳ хѳмишѳ кшлѳ-кшлѳ мѳнѳ дѳјирдилѳр ки, ѳлѳкбѳр, сѳн бизѳ чѳкмѳмисѳн, сѳн Гоцаја чѳкмисѳн, сѳн шофер олмајачагсан, охумаш адам олачагсан. Гоца Ханым халанын ѳбдшлѳлидин сонракы оғлу иди вѳ бизим мѳһѳллѳдѳ јѳканѳ адам иди ки, институтда охујурду; мѳнѳ исѳ она кѳрѳ белѳ дѳјирдилѳр ки, китаба, дѳфѳтѳрѳ чох хѳвѳсѳми вар иди, ѳлифбаны ѳз ѳзшмѳ ѳјрѳнмишдим, ѳлимѳ кѳчѳн китабы хѳлѳ мѳктѳбѳ кѳтмѳздѳн габаг ѳвѳлѳчѳ хѳччѳлѳјѳ-хѳччѳлѳјѳ, сонра исѳ ѳлѳ бирнѳфѳсѳ охујурдум, отшршб нѳфѳсѳми дѳрмѳдѳн бѳјшклѳрин мѳним шчшн хѳмишѳ мараглы олан сѳһбѳтлѳринѳ гулаг асырдым, хѳмишѳ дѳ ѳзшмѳдѳн кичиклѳрлѳ јох, ѳзшмѳдѳн бѳјшклѳрлѳ отшршб-дшршрдшм, бѳ'зѳн дѳ ѳлѳ хѳдисѳлѳр шдуруб данышырдым ки, бѳјшклѳр мат галырды.

хѳјѳтѳмизин асфалтыны да Ханым халанын оғланлары салмышды, бизим евин дамына да гыры онлар басмышды, хѳјѳтѳмизин ортасындакы о кранын јанында исѳ бир сѳјшд чшбшгш ѳкѳмишдилѳр вѳ Гоца мѳнѳ дѳјирди ки, ѳлѳкбѳр, бир сѳн кшнлѳ јох, саатла бѳјшјшрсѳн, бир дѳ бу сѳјшд. Гочанын бу сѳзш мѳним јадымда галмышды вѳ мѳн хѳмишѳ дигѳтлѳ о кѳрлѳ сѳјшдѳ бахырдым ки, нѳ гѳдѳр бѳјшјшб, нѳчѳ бѳјшјшб. Далана ачылан хѳјѳт гапымызын ағзында исѳ мѳјнѳ ѳкѳмишдилѳр, талвар дшзѳлтмишдилѳр, хѳмин мѳјнѳлѳр бѳјшјшб талвары тамам тутмушду вѳ јѳјѳда о талвардан салхым-салхым шзшмлѳр салланырды; бѳ'зѳн аням хѳјѳти сулајырды, атам да сѳфѳрлѳрдѳн гѳјшдѳндѳн сонра о талварын кѳлкѳсиндѳ отшршб чѳј ичирди, Чѳфѳрлѳ, Адиллѳ, ѳбдшлѳли илѳ, Гоцајла, Чѳбрајылла, Ағарғһимлѳ, хѳрдѳн дѳ Ханым халанын ѳзшјлѳ сѳһбѳт едирди, Тѳбризин баг-бағатындѳн данышырды, хијабанларындѳн данышырды, Тѳбриз евлѳриндѳн, Тѳбриз хѳјѳтлѳринин кѳзѳллијиндѳн сѳз ачырды вѳ мѳн ѳмршмдѳ Тѳбриздѳ олмасам дѳ ѳлѳ билирдим ки, Тѳбризин кѳрмшшѳм, кѳчѳлѳр јухшја кѳтмѳздѳн ѳвѳл Тѳбризин о кѳзѳл хијабанларында кѳзирдим.

Бир дѳ ки, бизим хѳјѳтин лап ашагы башында Чѳбрајылын гушханасы иди, бштшн мѳһѳллѳмиздѳ, хѳтта бизим мѳһѳллѳдѳн јухарыдакы мѳһѳллѳлѳрдѳ дѳ мѳшшшр олан бу гушхананы Чѳбрајыл дшзѳлтмишди

вѳ орада сѳһѳр-ахшам тѳмиз лѳлѳклѳри пар-пар парылдајѳн о ағаппаг кѳјѳрчинлѳр бштшн дшнјанын саһиби кими гурулдајырды; елѳ ки, кѳјшн шзш дѳ тѳртѳмиз олшрдш, елѳ ки, о ағаппаг сағлам кѳјѳрчинлѳрин гурултшсш артырды, кѳјшн јѳддинчи гатына галлахаг хѳвѳсиндѳн, шѳвгшндѳн хѳбѳр верирди, онда Чѳбрајыл кѳјѳрчинлѳри бизим дамымыза галдырырды, сонра бизим дамымыздѳн ѳз дамларына галдырырды вѳ о кѳзѳл кѳјѳрчинлѳри учшршрдш; мѳним о ѳзиз, о истѳкли кѳјѳрчинлѳрим кѳмкѳј кѳјшн шзшндѳ кшчлѳ сезилѳчѳк ағаппаг нѳгѳѳ оланачѳн учшб кѳдирдилѳр вѳ о замѳн мѳһѳллѳмизин бштшн ушаглары, чаванлары, хѳтта бѳ'зѳн мѳһѳллѳмизин кишилѳри дѳ башларыны галдырыб о тѳртѳмиз кѳј шзшндѳки ағаппаг кѳјѳрчинлѳрѳ бахырды (мѳһѳллѳнин гызлары исѳ пѳнчѳрѳ архасында кизлѳниб кѳјдѳ учѳн о кѳјѳрчинлѳрѳ хѳлѳвати бахырдылар, елѳ бил ки, ачыг-ашкар о кѳјѳрчинлѳрѳ бахмаг ачыг-ашкар Чѳбрајылын ѳзшнѳ бахмаг кими бир шѳј иди) вѳ о замѳн мѳним синѳм елѳ бил ки, кѳзкѳрѳти габарырды, бѳјшјшрдш, мѳн хѳјѳтѳмизѳ, даланымыза, кшчѳмизѳ сыгышмышрдым, чшнки о кѳјѳрчинлѳр бизим хѳјѳтѳмизин кѳјѳрчинлѳри иди, чшнки мѳн о кѳјѳрчинлѳрѳ мѳһрѳм адам идим, о кѳјѳрчинлѳри јѳдирдирдим, истѳдијим вахт тумарлајырдым, чшнки о кѳјѳрчинлѳрин хѳмысы мѳни таныјырды.

хѳмин базар кшнш о кичик, о тѳмиз, о талварлы хѳјѳтѳмиздѳ хѳч ким јох иди вѳ јалныз бизим хѳјѳтѳмизѳ мѳхсшс олан о сакитлик ичиндѳ (хѳмин сакитлији кѳјѳрчинлѳрин гурултшсш мшшѳјѳт едирди) чидд-чѳјдлѳ чѳјнији јахаладым, сонра ағзыначѳн долдуруб евѳ апардым, мѳтбѳхдѳ нѳјшт плитѳсинин шстшнѳ гѳјшдшм, ѳтага кѳчдим вѳ анямьн јанында отшршб мѳн дѳ атамьн иштаһла, лѳззѳтлѳ бѳзбаш јѳмѳјинѳ тамашѳ ѳлѳмѳјѳрам, амма атамѳ тамашѳ ѳлѳдијим о анларда мѳн чох истѳјирдим ки, атамѳ охшѳјшм, чшнки мѳн истѳмирдим ки, атам гѳриб олсшн вѳ мѳнѳ ѳлѳ кѳлирди ки, анямдан чох атамѳ охшасам, хѳрдѳн атамѳ аһ чѳкдирѳн о гѳрибчилији бир аз ѳзалтмыш оларам.

Аням јѳнѳ дѳ јалныз хшсшс вахтларда ишлѳтдији армудш стѳкан-нѳлбѳкилѳрдѳн бирини рѳфѳдѳн кѳтшрдш вѳ хоршзпипији бир чѳј сшзшд, сѳлигѳ илѳ хырда-хырда доғранмыш кѳллѳ гѳнд долу гѳндѳндѳн бир јѳрдѳ кѳтириб атамьн габагына гѳјшдш вѳ атам миннѳтдѳршлыг долш кѳзлѳрлѳ анямѳ бахды; атамьн бахшыларында јѳнѳ дѳ о бѳјрам ѳһвалындѳн кѳлан бир ишыг вар иди вѳ аням атамьн о бѳјрам ишыгы илѳ ишылдајѳн бахшылары алтында кѳзлѳрини јѳрѳ дикди.

Атам дѳди:

— ѳлѳкбѳр, белѳ кѳзѳл хѳвада нѳ ѳчѳб чѳлдѳ-бѳјшрдѳ ојнамырсѳн? Анямьн хѳмамдан сонра гызармыш јанаглары атамьн бу сѳзлѳриндѳн сонра бир аз да гызарды вѳ белѳ вахтларда хѳмишѳ чох истѳдијим бѳјрам јумурталарынын гырмызысы мѳним јѳдыма дшшшрдш, елѳ бил ки, мѳн дѳ ѳзшмш Новруз ичиндѳ кѳршрдшм.

Мѳн:

— Кѳдирѳм ојнамага,—дѳдим.—Амма мѳни кѳрмѳмиш кѳтмѳ.

Атам:

— Сѳни кѳрмѳмиш хѳра кѳдирѳм?—дѳди.—Кѳтмѳјимѳ хѳлѳ дѳрд саат галыб.

Мѳн далана чыхдым.

Бизим даланымыз јѳзда дѳ, јѳјѳда дѳ хѳмишѳ кѳлкѳлик олшрдш, чшн-ки кшншн биринчи јѳрысы бир тѳрѳфин дивары, кшншн икинчи јѳрысы исѳ о бири тѳрѳфин дивары кѳлкѳ салырды вѳ мѳн хѳмин базар кшнш бизим о кѳлкѳли сѳрин даланымыздѳн кѳчиб кшчѳјѳ чыхдым.

Кшнорта олдуғш шчшн кшчѳдѳ хѳч ким јох иди, тѳкчѳ даланымыздѳн ашагыдакы гоша тут ағачынын кѳлкѳлијиндѳ Шѳвкѳт отшршб сшһ тѳз-

дөн Зиба халадан алдыгы туму чыртлаја-чыртлаја тинин учундакы мага-заја, нејут дуканына кириб-чыхан адамлар бахырды. Балакөрим да жох иди, ушаглар да јегин инди Сары һамамын һөјәтиндә ојнајырдылар, амма мән кедиб онлара гошулмаг истәмирдим, нәдәнсә, төк галмаг истәјирдим, күчәмизин бу сакитлијине гулаг асмаг истәјирдим, кимсәсизлијине бахмаг истәјирдим, чүнки һәрден бизим мөһәлләмизин беләчә сакитлији, кимсәсизлији, әслиндә, адамларла нафәс алырды, инди евләрине чәкилмиш о адамларын һиссләри, һөјәчанлары илә јашајырды...

...Бүтүн бунлары ким хатырлајыр? һәлә једди јашы тамам олмамыш о күлмәли, о балача, амма чоخبилмиш Әләкбәр, жохса мән? Мән бүтүн бунлары јазачағаммы, јаза биләчөјәмми? Бәлкә бир дә һеч вахт гајыт-мајачаг о һиссләр, кет-кедә артан, амма ејни заманда кет-кедә дә өзизләшән, доғмалашән о узаглыгда галмыш—елә бир узаглыг ки, ора нә сәс чатырды, нә дө үн јетирди—о дујгулар мәним романымла, ја повестимлә, пјесимлә јенидән гајытмаг истәјирди вә күнләрин бир күнү мәнә мөлүм олачаг ки, она көрә әзәб чәкирдим, она көрә индијәчән јаздыгла-рым мәнә еләчә мәнәнасыз көрүнүрдү ки, бах, о һиссләр, о дујгулар беләчә гајыдыб келәчәк? Билмирәм...

...Һәммин базар күнү мән даланымызын габағында дајаныб о кимсәсиз күчәјә бахырдым, о сакитлије гулаг асырдым, амма һәммин кимсәсизликдә вә сакитликдә һеч бир сојуг жох иди, она көрә жох ки, јәј иди, исти иди, она көрә ки, о сакитлијин, о кимсәсизлијин өзүндә, төбиәтиндә исти бир нафәс вар иди, јәј күнортасынын өлкүнлүјү жох, гајнајан бир һөјәтын динчәлмәси, раһатланмасы вар иди.

Бу вахт һәммин көзәл сакитлик ичиндә бирдән-бирә Әминә халанын чығартысы гопду вә мән баша дүшүм ки, Ибадулла јенә кәлиб дүшүб анасынын үстүнә, Әминә хала да јенә гышгыр-багыр голарыб оғлуну го-вур; Әминә халанын о назик, чыр сәси бир әкс-сәда кими далға-далға бизим даланымыза јайылды, һәммин сәссизлији позду, һәммин исти нафәси дағытды, о динчлији вә раһатлығы диксиндириб ајылтды.

Әминә халанын һәммишәки кими, тәкчә сәси кәлирди, нә дедији ешидилмирди, амма мән онсуз да мөһәлләмизин бүтүн ушаглары вә үмумијәтлә, мөһәлләмиздә јашајан һәмми кими Әминә халанын нә дедијини билирдим: —«Әдә, кәлдин јенә, ај нәдүрүст оғлу, нәдүрүст? Ај нахәләф, јенә кәлдин мәним чанымчун!.. Әдә, өлдүрмәк истәјирсән мәнни?.. Аллаһ тез еләсин, тез мәнни апарсын ки, сәнин үзүндән гуртар-сын чаным!.. Тез апарсын аллаһ мәнни!.. Әдә, нә истәјирсән мөндән?.. Јах-шы, һеч нә, јохумду!..». Әминә хала бүтүн бу сөзләри чыгыра-чыгыра Ибадуллаја дејирди вә о базар күнү олдуғу кими, һәрден Әминә хала-нын беләчә чығартысы ешидиләндә мәнә елә кәлирди ки, бизим дала-нымыз, бизим күчәмиз, бүтүн мөһәлләмиз хәчәләт чәкир, утаныр, пәрт олур вә мән өзүм дә пәрт олурдум,—мәнним дә ганым гаралырды, чүнки мән өзүм дә о күчәнин, о даланын кичик бир һиссәси, кичик бир парча-сы идим.

Ибадулла Әминә халанын јекәнә оғлу иди (нечә ки, мән атамла анамын јекәнә оғлу идим вә атамла анамын мөндән башга даһа ушагла-ры олмајәчәгди), ермөни арвады алыб бизим мөһәлләдән көчүб кет-мишди, Бакынын һарасындә арвадынын евиндә јашајырды, һәммишә кефли олурду вә лап бәрк кефли оландә да анасынын јанына кәлирди, көзләри демәк олар ки, тамам тутулмуш Әминә халаја дава салырды, гызыл истәјирди.

Атам сәфәрден гајыданан сонра һөјәтимиздәки талварда отуруб чај ичә-ичә һәрден соршурду:

— Ибадулла јенә кәлиб о јазыг арвады инчидирди?

Анам:

— һәри,—дејирди. — Нанкор өвләдди дә, аллаһ һеч кимә гисмәт еләмәсин.

— Јенә гызыл истәјирди?

— һәри.

Атам башыны булајырды:

— О јазыг Әминә арвада гызыл нә көзир, баба? Кечәл дөрмән билсә, елә өз башына чәкәр дә...

Амма Ибадулла һәммин кефли вахтларында Әминә халаја дава еләјиб евдән һәммишәки кими әлибош чыхандан сонра, бәзән даланы-мызын габағында, сәкинин үстүндә отуруб күрәјини јоғун електрик шал-банына дирејирди вә биз ушагла ра дејирди:

— Кизләдиб, кизләдиб мөндән... Атам бир өтәј гызыл гојуб кәдиб мәннимчун!.. Кизләдиб гызыллары... Вермир... Тапа дә билмирәм, һәр јери ахтарырам, тапа билмирәм... Јохса ки, о галдығым харабада мәнним нә итим азыб!.. Чыхыб кедәрдим өзүмчүн Воронежә!..

Биз һеч чүрә баша дүшә билмирдик ки вә үмумијәтлә, бу, мөһәл-ләдә дә бир сирри-худа иди ки, Ибадулла нә үчүн мәнз о узаг вә танын-маз шәһәрин адыны чәкир вә нә үчүн мәнз ора кетмәк истәјир?

Ибадулла бүтүн бу сөзләри она көрә бизә дејирди ки, бөјүкләрин ондан зәһләси кедирди вә мөһәлләнин һеч бир чаваны, јашлысы Иба-дулланын јанында дајаныб чәрәнләдији сөзләрә гулаг асмырды вә үму-мијәтлә, Ибадулланы адам һесаб етмирди. Балакөрим һәрден нә түтәк чалырды, нә дә Аф Дөвәдән, кечмишин сирли әһвалатларындан даны-шырды, Сары һамамын габағында сәкидә отуруб сусурду, бир-бир мө-һәлләнин евләринә бахырды вә бирдән бизим мөһәллә илә бағлы чид-ди бир сөз дејирди; бир дөфә дә деди:

— Бир дә көрүрсән әнтигә бир чәкмәди, әнтигә дә дәридән тикиб-ләр. Анчаг бир дәнә јери партдыјыр, ора јамаг тикирләр. Чәкмә ишди-јир, ишдијир, анчаг јенә дә партдәјән јерин јамағы партдыјыр... Бах, бизим мәнә о чүр бир ајаггабыды, елә ишдијир, ишдијир, ишдијир... Иба-дулла да о ајаггабынын һәмән о јамаг јериди...

Әлиаббас киши исә дејирди:

— Аллаһ һәмдуллаја рәһмәт еләсин!.. Јахчы ки, вахтында кетди бу дүнјадан, бу зајы беләнчинә көрмәди!..

Јенә Әминә халанын чығартысы ешидилди вә о базар күнү Ибадул-ла дејәсән лап чох ичмишди, чүнки Әминә хала һәммишәкиндән бәрк гышгырды. Әминә хала бизим даланын дибиндә, ахырынчы һөјәтдә олурду, үч отағы вар иди, амма төк јашајырды вә буна көрә дә отаг-ларын икисини рајонлардан Бакыја кәлиб техникумда охујан төләбәләрә кирәјә верирди, төләбәләр исә Ибадулладан јаман горхурду, Иба-дулла көлән кими евдән чыхыб гачыб кедирдиләр, бир дә кечәнин ја-рысы гајыдырдылар; инди дә о рајонлу төләбәләр һөјәчанла бир-бири илә даныша-даныша төләсик аддымларла мәнним јанымдан өтүб кетди-ләр вә мәнә елә кәлди ки, төләбәләрин о төләсик аддым сәсләри дә һәммин базар күнү бизим күчәмизин үрөјиндән олмады, о төләсик ад-дымлар бизим күчәмизи төпикләди, дөјдү.

Гоншулар јаваш-јаваш гапылардан, пәнчәрәләрден башыны чыха-рыб Әминә халакилә төрәф бојланды, бәзәси чыхыб һөјәтләринин да-лан гапысы ағзында дајанды вә Әминә халанын далан гапысына төрәф бахды. Ибадулла сөјүшчүл адам иди, ағзынын сөзүнү билмирди вә буна көрә дә һеч ким Ибадуллаја гошулмаг истәмирди, һәрә өз һөрмәтинин көзләјирди.

Әминә хала бу дөфә лап бәркдән гышгырды, сонра да Ибадулла-нын сәси кәлди вә мән далан боју кәдиб Әминә халанын гапысы илә үз-рөүз дајандым вә әлбәттә, инди анам да һөјәт гапымыздан бојланыб рахсајды, төләсик мәнни керә сәсләјерди, Әминә халанын гапысынын ја-

һында дэјанмага гојмазды; амма анам инди евде иди, атам узар сөфөр-дөн гајыдыб келмишди, ахшам јенә чыхыб кедәчәкди, бизим евимизде кичик бир бајрам вар иди, мән истәмирдим ки, белә бир бајрам ичинде анамла атам Әминә халанын ғышгыртысыны ешитсин, мән истәјирдим ки, јенә дә о бајракы сәссизлик олсун, мәһәлләмиз јенә дә бајракы ким-сәссизлик ичинде раһат-раһат нәфәс алсын, динчәлсин.

Ушағлар да Сары һамамын һәјәтиндән гачыб кәлмишди вә Ибадулладан еһтијат еләсәләр дә мән Әминә халанын ғалпысы илә үзбәүз кәруб үрәкләнишиддиләр, гача-гача кәлиб тәјшүјә-тәјшүјә јанымда дэјанмышдылар. Әлбәтте, Әминә халанын сәси кедиб Сары һамамын һәјәтинә чатмазды, амма гәрибә иди, мәһәлләнин һансы башында нә һадисә олсајды, биз о саат хәбәр тутурдуг вә индинин өзүндә дә мән бу ишә мәәттәләм—биз нәдән билирдик? Нечә хәбәр тутурдуг?—Аллаһ билир...

Әминә хала илә Ибадулланын о исти базар күнүндәки дава-далашы доғрудан дә һәмшәкиннән даһа јаман иди вә мән Әминә халанын дејиј сөзләри ајдын ешидирдим, елә һәмнин сөзләр иди: — «Бир гара даш дүшәјди сәун башыва оғул олан јәрдәл.. Нә истәјирсән мәнән? Мән ачындан күнорта дурурам, ғызыл вар мәнәдә, ај нахәләф оғлу нахәләф! Әливи нәш һәр јерә вурурсан, ај натәмиз, мән намаз ғылмырам бәјәм, мүсәлман дејүләм бәјәм ки, арағы ичиб, харабонда донуз етини јејиб кәлиб мурдарлајырсан буралары! Ај нахәләф!.. Чых кет бурдан дә!..». Ибадулла ғышгыра-ғышгыра: — «Вер мәним ғызылларымы!—дејрди.—Мәнимди о ғызыллар! Атам мәнимчүн гојуб кедиб о ғызыллары!.. Вер чыхым кедим. Воронежә кедәчәјәм, дај бир дә кәлкәми көрмәсиз мәним, вер, кедим!..». Әминә хала чыхырырды: — «Әдә, ај һарамзадә надүрүст, атовун ки, бу гәдәр ғызылы вар иди, онда нәш дүшүб шәһәрин күчләринә фәјтон сүрүрдү!..».

Даланымызын һәјәт гапыларынын ағзы адамла долмушду, даһа доғрусу, гапы ағзына јығылыш Әминә халакилә төрәф бахан арвадларла, ғызларла, ушағларла долмушду, кишиләр исә, әлбәтте, чөлә чыхмамышды, чүнки Ибадулла кими ахмағын биринин ғалдырдығы сәс-күјә гулағ асмағ кишиләрә јарашмазды.

Әминә хала һәр дөфә бәркдән чыхырдыгача мәним үрәјим аз ғалырды јериндән голуб дүшсүн, чүнки мән истәмирдим ки, бу ғышгырбағыры бизим евдә ешитсинләр, мән истәјирдим ки, атамла анам бајрам ишығы илә долу о бахышларла бир-бирләринә чох бахсынлар вә елә бу вахт Әминә халакилин гапысына төрәф бахан адәмларын һамысынын башы кері дөндү, һамы бизим һәјәт гапымыза төрәф бахды, чүнки бизим һәјәт гапымыз ачылды вә Ханым хала далана чыхды, Ханым халанын ардынча Чәфәр, Адил, Әбдүләли, Гоча, Чәбрајыл, Ағарәһим далана чыхды вә Ханым хала ити аддымларла Әминә халакилә төрәф кәлди, оғланлары да Ханым халанын ардынча кәлди. Даланымызын бүтүн гапылары боју јығышмыш арвадларын, ғызларын үстүнә елә бил ки, бирдән-бирә сојуг су сәпдин, сәсләрини кәсдиләр вә сүктә ичиндә дэјанын көзләрини Ханым халаја, Ханым халанын ардынча дүзүлүб кәлән оғланларына зилләдиләр. Мән Ханым халанын ғалын чатма гашларыннын алтындан бахан зәһмли гара көзләринә, кип өртүлмүш нәзик додағларына, ғырыш дүшмүш нәзик дәрли ағ вә сәрт сифәтинә баха-баха баша дүшдүм ки, Ибадулла даһа Әминә халаны ғышгыртмајачағ вә беш дөгигәдән сонра о көзәл сәкитлик јенә дә бизим даланымыза, бизим күчәмизә чөкчөк. Ханым хала ити аддымларла мәним габағымдан өтдү вә диғ габаға бахан о зәһмли гара көзләри илә, елә бил ки, һеч мән дә көрмәди, ири әли илә Әминә халакилин һәјәт гапысыны итәләјиб ачды вә ичәри кирди. Чәфәр дә, Адил дә, Әбдүләли дә, Гоча дә, Чәбрајыл дә, Ағарәһим дә Ханым халанын ардынча Әминә халанын

әјәтинә кирди, гапы ачығ ғалды. Әминә халанын јашадығы бина ики-өртәбәли иди, биринчи мәртәбәдә төлөбәләр ғалырды, икинчидә өзү шәјырды вә Ханым хала башыны ғалдырыб зәнилә икинчи мәртәбәдә ахды, сонра чоғ сәси илә чағырды:

— Ибадулла!

Әминә халакилин евиндән даһа сәс кәлмирди, елә бил евдә һеч ним јох иди вә Ханым хала бир дә чағырды:

— Адә, Ибадулла!

Бу дөфә икинчи мәртәбәдән Ибадулланын һөвсәләсиз сәси кәлди:

— Нә вар, ағәз, нә Ибадулла, Ибадулла салмысан орда? Нә вар?..—

Ә Ибадулла һирслә ичәридән чыхыб тахта пилләкәнин икинчи мәртәбәдәки ики нәфәрлик балача мејданчасында дэјанды, пөртдә ала көзләрини бәрәлдиб Ханым халаја, сонра да бир-бир Чәфәрә, Адилә, Әбдүләлијә, Гочаја, Чәбрајыла, Ағарәһимә бахды, ағзыны ачыб нәсә дәмәк истәди, амма һеч нә дәмәди вә ағзыны јумду.

Ханым хала дејди:

— Дүш ашағы!

Ибадулла даһа анчағ Ханым халаја бахырды вә еләчә баха-баха дә бир-ики сәнијә һәмнин тахта мејданчада дэјанды, сонра тахта пилләкәнлары ениб һәјәтә дүшдү, даһа доғрусу, елә бил ки, Ханым хала ғалын чатма гашларынын алтындан бахан о зәһмли көзләри илә Ибадулланы кәлиб пилләкәнләрә ашағы салды вә мәнә елә кәлди ки, бу саат Ханым хала ири сүмүкү ағыр әли илә Ибадулланын гулағынын дибине бир дөнә јағлы силлә чөкчөк вә јәгин ки, көзкөрәти бүрүшүб балачалашмыш Ибадулла өзү дә белә фикирләшди, арығ чижинләрини ғалдырыб нәзик вә күнүн алтында јаныб гартмыш бојуну ғысды, амма Ханым хала әл ғалдырмады, бир ан Ибадулланын пөртдә ала көзләринин ичине бахды, сонра дејди:

— Рәдд ол бурдан!

Ибадулла бојуну дүзәлтди, јенә дә ағзыны ачыб нәсә дәмәк истәди, амма көзләрини күчлә Ханым халанын көзләриндән гопарыб бир-бир Чәфәрә, Адилә, Әбдүләлијә, Гочаја, Чәбрајыла, Ағарәһимә бахды, һеч нә дәмәди, ағзыны јумду вә һәјәтдән чыхыб мәним јанымдан өтдү, гапыларын габағында дэјанмыш адәмларын бахышлары алтында даландан кечиб күчәјә төрәф кетди. Ибадулла јанымдан өтөндә мән арағ ији вурду вә атамла анам һөрдән евдә отуруб сәһбәт еләјөндә арағ о гәдәр писләмишдиләр ки, мән арағ көрөндә, ијини һисс еләјөндә аз гала физики бир ағры дүјүрдүм, амма бу дөфә Ибадулладан кәлән о пис арағ ијинә фикир вермәдим, чүнки мән һәмнин дәм Әминә халакилин һәјәтиндән чыхан Ханым халаја, Ханым халанын ардынча кәлән Чәфәрлә, Адиллә, Гочајла, Әбдүләлијә, Чәбрајылла, Ағарәһимлә фәхр едирдим, мәним бүтүн үрәјим бир ғүрүр һисси илә долмушду.

Ибадулла даланын ахырына чатыб күчәјә бурулмаздән өввәл ајағ сахлады, дөнүб даланын адәмларына, Ханым халакилә бахды вә боғуг сәслә ғышгырды:

— Мән адәмсыз көрмүсүз! Газ кими бир-биривизин дадына дүзүлүб үстүмә кәлирсүз! Ејби јох, бахарсүз!.. Төкөрәм үстүвүзә керухәларымы, онда биләрсүз!..

Чәфәр Ибадуллаја төрәф гачмағ истәди, амма Ханым хала Чәфәрә бахды вә Чәфәр ајағ сахлады, Ибадулла исә елә билди ки, Чәфәр кәлир, башындан учмасын дејә әли илә ортасы дүјмәли алтыкүнч кепкасыны тутуб јериндән көтүрүлдү, күчәјә бурулуб көздән итди вә Ханым хала еләчә диғ-диғ габағына баха-баха, оғланлары да ардынча аддымлаја-аддымлаја һәјәтимизә кирди, далана чыхмыш арвадлар, ғызлар да ағғылышыб һәјәтләрә кирди, һәјәтләрин гапылары бағланды, далана

ачылан бә'зи пәңчәрөләрнин архасында дајанмыш кишиләрин көлкөләр да чөкили кетди, Әминә халаның гапысы ағзында дајанмыш биз ушагалардан өз бир дө ки, Балакәримдән башга даланда јенә дө һеч ким јоқ иди, бизим һәмишә көлкәли олан сәрин даланымыза јенә дө сакитли чөкдү.

Әминә халаның һөјәт гапысы ачыг иди вә мән бајагдан бәри икинчи мәртәбәнин пәңчәрәси габағында дајанып бахан Әминә халаны көрүрдүм; дүздү, Әминә халаның көзләри, демәк олар ки, көрмүрдү, амма Ханым хала Ибадулланы чағырдыгы вахтдан Әминә хала кәлиб дајанмышды пәңчәрәнин габағында, бојлана-бојлана каф һөјәтә, каф да делән тәрәфә бахырды вә јенидән даланымыза чөкмүш о сакитли ичин дө мән Әминә халаның дәјинмәјини ајдынча ешитдим: — «Оғлумду, өзүмә, өзүмүз биләрик, нәјиванзә галып, сизә нә дөхли вәр, нәш гапышырсыз халғын ишинә?...»

Сонра Әминә хала дө пәңчәрәнин габағындан чөкилди, биз дө күчәјә тәрәф кетмәк истәдик ки, Сары һамамын һөјәтиндә ојнајаг, амма Балакәрим бизә бахмадан даланымызын лап дибиндәки хартут ағачына тәрәф кетди, ағачын алтында отуруб јай-гыш һәмишә әјиндә олан сары пәңчәрәнин дөш чибиндән түтәјини чыхартды, күрәјини хартутун јоғун көвдәсинә сөјкәјиб арыг аурдларыны долдурду вә түтәји чалмағаш башлады; биз дө һәмишәки кими Балакәримин башына јығышдыг. Балакәрим түтәји чалдыгча мәнә елә кәлирди ки, бу түтәк сәси дө бизим даланымыза, күчәмизә чөкмүш о сакитлијин давамыды вә Балакәримин күрәјини сөјкәјиди о голлу-будаглы хартут ағачы да һәмин түтәјин сәси алтында дүнјанын ишләрини фикирләшир.

Даланымызын лап дибиндәки о хартута әвәлләр «Ибадулланың ағачы» дејирдиләр, чүнки фәјтончу һәмидулла илә Әминә халаның ушагалары олмурмуш вә фәјтончу һәмидулла нәзир дејир, Ибадулла анадан оlanda о хартуту нәзир кими даланымызда әкир. Фәјтончу һәмидулла өлдү, Ибадулла бөјүјүб фәрсиз чыхды, Әминә хала гочалды, көзләри, демәк олар ки, көрмәди вә Әминә халаны бизим даланымызын арвадлары доландырмағаш башлады (о кирајәнишин төләбәләрин вердикләри пул нечә олурду? һеч ким билмирди вә өслиндә һеч ким бу-нуула марагланмырды да); анам, хүсүсән дө тез-тез Ханым хала биширдикләри хәрәкәдән бир бошгаб чөкиб мәнә верирдиләр, апарырым Әминә халаја, Әминә хала да јердән салынмыш јашыл мөхмәр дөшөкәнин үстүндә отуруб сағ әлинин баш бармағы илә әлиндәки тәсбәһин гара нарын дашларыны ојнада-ојнада: — «Аллаһ гәбул еләсин!»—дејирди, куја ки, она көндәрилән һәмин пәј да нәзир кими бир шејди.

Һәрдән Ханым хала мәнә чағырып Әминә халаја пәј көндәрмәк истәјәндә әлиндәки бошгаба хәрәк чөкә-чөкә башыны булајырды, дејирди:

— О Ибадулла бәдбәхт оғлу, ушаг вахты елә јәхчы оғлан иди ки...

Ханым хала бу сөзләри галын гашларынын алтындан бахан гара вә зәһмли көзләринә, әдәтән, кил ертүлү олан назик додагларына, еңли чәнәсинә ујушмәјән бир мүләјимликлә дејирди, амма о мүләјим сөзләр мәнә горхударду, чүнки мән өлимдә тутдуғум исти бошгабы Әминә халаја апара-апара фикирләширдим ки, бирдән мән дө бөјүјәндә Ибадулла кими оларам...

Ибадулла фәрсиз чыхдыгы үчүн о хартуту даһа Ибадулланың ады илә чағырдылар вә о хартутун алты отуруб түтәк чалмагдан өтру. Ағ Дәвә бәрәдә чүрбәчүр әһвәлатлар данышмагдан, фикрә кетмәкдән өтру Балакәримин өн чоһ хошладыгы икинчи јер иди (биринчи јер исе күчәмизин сәкисиндә, Шөвкәтин өвинин јанындакы гоша тут ағачынын алты иди).

Балакәрим кечәләр Сары һамамын һөјәтиндә, гушхана кими балача бир јердә јатырды, күндүзләр исе һәмишә чөлдә-бајырда олурду, гышда мөһәлләнин чамаатына олан јәрмағда көмәк едирди, јайда гыр дашыјып дамларын даман јерләрини јамамаға көмәк едирди (вә һәмин евләрдә бишән хәрәкәрдән јејирди), чоһ заман да Балакәримин нәјдији зәһмәт һаваји олурду, мисал үчүн, һардас әзәб-әзијәтлә дашыјып кәтирдји дашлар, мө'лум олурду ки, һеч нәјә јарамыр вә һеч кимә лазым дејил — Балакәрим һәмин дашлары тәзәдән әзәб-әзијәтлә сәри гәјтәрирди; ахшамлар исе мөһәлләнин бүтүн ушагалары јығышырды Балакәримин башына вә Балакәрим Ағ Дәвәдән данышырды, пәјғәм-бәрләрдән, имамлардан данышырды, падашаһлардан, вәзирләрдән, сәј-аһлардан данышырды, чоһ фикирли оlanda, үрәји лап долу оlanda сары пәңчәрәнин чибиндән түтәјини чыхарып чалмағаш башлајырды, бирдән-бирә чалмағаш башладыгы кими, бирдән-бирә дө чалмағыны көсирди, дејирди:

Һамам һамам ичиндә,
Хәлбир саман ичиндә.
Дәвә дөлләклик едәр,
Көһнә һамам ичиндә...

Сонра о сирли әһвәлатлардан данышмағаш башлајырды. Балакәрим бу сөзләри елә әһәңклә, елә ејһамларла, елә мө'налы-мө'налы дејирди ки, һәмин сөзләрдән сонра мөһәлләмиздәки Сары һамам да мәнә сирли бир аләм кими көрүнүрдү.

Бә'зән Балакәрим фикирли оlanda тамам сусурду вә биз билирдик ки, белә вахтларда Балакәримдән һеч нә хаһиш еләмәк лазым дејил, чүнки Балакәрим, үмүмијәтлә, хаһишлә, сифаришлә нә түтәк чалырды, нә дө бир әһвәлат данышырды; сусурду, бирдән өз-өзүнә: — «Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, Мирзә Сәттар...»—дејирди. — Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин!..» вә биз баша дүшүрдүк ки, сәһбәт вахтилә бизим мөһәлләдә јашамыш шаир Сәттар Мө'сүмдән кедир, амма Балакәримин нә үчүн маһз Сәттар Мө'сүму јадына салмағынын сәбәбини билмирдик. Бә'зән дө, хүсүсән ајлы-улдузлу ајдынлыг кечәләрдә Балакәрим о гоша тут ағачынын алтында, јәхүд Сары һамамын һөјәтиндә, јәхүд да бурада, бу хартутун алтында отуруб башыны көјә галдырырды, көзләрини аја, улдузларла дикирди, бир мүддәт беләчә сусурду вә мән ачыг-ашкар һисс едирдим ки, бизим јанымызда отурмағына бахмајараг һәмин анларда Балакәрим биздән чоһ-чоһ узаглардады; сонра јәнә бизим јанымыза гәјиди вә гәрибә сөзләр дејирди: — «Һәр бир адам көрәк һәрдән-бир көјлә төкбәтәк дајансын. Көјә бахсын көрәк... Бах, о улдузларла бахсын, о аја бахсын. Онда биләр ки, өзү нә гөдәр балачады. Онда биләр ки, бахгалары да нә гөдәр балачады...». Әлбәттә, мән Балакәримин бу сөзләриндән бир шеј баша дүшүрдүм, амма о сөзләр мәнниң јадында галырды вә өјни заманда, елә бил, о сөзләр о узаг улдузларын өзүндән дө, о ајын өзүндән дө нәсә дејирди вә о «нәсә» сирр илә долу иди...

Балакәримин нечә јашы вәр иди? Бәлкә гырх иди? Бәлкә өлли иди?— билмирәм, Балакәримин атасы, анасы ким иди?—Һеч нә билмирәм, чүнки о заманлар мәнә елә кәлирди ки, Балакәрим елә һәмишә бу чүр олуб, Балакәримин һеч вахт атасы, анасы олмајып, Балакәрим һеч вахт ушаг олмајып, һәмишә беләчә төк олуб, беләчә Балакәрим олуб, һәмишә беләчә Ағ Дәвәдән данышып, беләчә түтәк чалып. Балакәримин чалдыгы һавалары ачмаг өзү билирди, чүнки өслиндә белә һавалар һеч јерли-дибли јоһ иди, бу һавалары ачмаг Балакәрим чалырды вә биздән

башга дүнјада неч ким о навалара гулаг асмамышды вә бир даһа неч ким о навалара гулаг асмајачагды...

Мәһәлләдә мәним ән јажын достум Чәфәргулу иди вә дүздү, Чәфәргулу дејирди ки, куја габаглар Балакәримин атасы милјончу олуб, куја Раманада фонтан вуран нефт гујулары вар имиш, куја инди икинчи мәртәбәсиндә Мухтаркил јашајан, үчүнчү мәртәбәсиндә папагчы Әбүл-фәтхил јашајан вә бизим мәһәлләнин ән һүндүр вә ән јарашыгылы бинасы олан о үчмәртәбә дә вахты илә Балакәримкилин имиш, куја Балакәрим ушаг вахты бөјүк-бөјүк алим мүәллимләрдән дәрс алмышды, әммә мән бүтүн бунлар барәдә фикирләшмирдим (вә үмумијјәтлә, мәнә елә кәлирди ки, бүтүн бунлар бош сөһбәтләрдә), чүнки Балакәрим мәним үчүн елә-еләчә Балакәрим иди вә бу хүн дә елә-еләчә Балакәрим кими дә галыб.

Мәһәлләнин кишиләри јашамаг үчүн һәјәтләриндә Балакәримә јер верирдиләр, һәтта һазыр отаг тәклиф еләјирдиләр, һәтта бир дөфә Әзизаға әминин оғлу Муса ағыр хәстәләндә Әзизаға әми нәзир еләмишди ки, Муса сағалса өз һәјәтләриндә Балакәрим үчүн ајрыча бир-отагылы, мәтбәхли, аракәсмәли бир бина тикдирәчәк (бизим евимиз кими), әммә Балакәрим Сары һамамын һәјәтиндәки о гушхана кими јатәр јерини неч нәјә дәјишмирди, бүтүн тәклифләрдән имтина едирди (Әзизаға әми дә нәзирини мәчбур олда дәјишди, ики дәнә јекә гоч алыб гәсәб Дадашбалаја кәсдирди вә о ики гочун әтини мәһәлләнин чамаатына пәјлады), чүнки Балакәрим дә дәстә-дәстә учуб кәлиб о гоша тут ағачына гонан сәрчәләр кими бир шеј иди, елә бил ки, күчәмиздәки о үчмәртәбәли бинанын дамында дәјәныб ашағыда галмыш дүнјаја бахырды, әммә ахшамлар бизә һәммин дүнјанын ән кәзәл вә ән сирли әһвалатларыны данышырды; бә'зән мәнә елә кәлирди ки, Балакәрим о әһвалатлары бизә јоһ, өзү өзүнә данышырды, ја да ки, хүсусән кечәләр, күчәмиздән, даланымыздан әл-әјаг чәкилән вахтлар, күчәмиз, даланымыз бир мүддәт динчәлиб, сонра тәзәдән аддым һасрәти чәкмәјә башладығы вахтлар Балакәрим о әһвалатлары гәнбәр дөшәнмиш күчәмиздә, кәнарлары бир гәт-дашлә һөрүлмүш асфалт сәкиләрә, мәһәлләмиздә евләринин диварларына, бағлы гапы-пәнчәрәләрина, о гоша тут ағачына, даланымызын дибиндәки о хартута данышырды.

Һәрдән бизим евдә Балакәримдән сөз дүшәндә анам күлүмсәјиб дејирди: — «Јазыг Балакәрим шејтан фәһләсиди дә...» вә мәним бүтүн ичим анамын дедији бу сөзләрә е'тираз едирди, чүнки мән әввәлләр анамын бу сөзләрини олдугу кими баша дүшүрдүм, јә'ни мәнә елә кәлирди ки, анам Балакәримә һәгигәтән шејтанын адамы һесаб едир, әммә сонралар мән баша дүшүрдүм ки, анамын бу сөзләриндә әслиндә бир мәһәббәт вар, анамын Балакәримин чох вахт һәдәр јүк дашымағына һәдәр зәһмәтинә һајыфы кәлирди.

Һәммин исти базар күнү Балакәрим күрәјини хартутун кәвдәсинә сәјкәјиб бир хејли түтәк чалды вә хартут да бизимлә бирликдә диггәтлә Балакәримин түтәјинә гулаг асды; о түтәјин сәси Ибадуллаһын дөвәдәлашындан сонра бизим даланын, күчәнин сәкитлијинә бир тәмизлик, паклыг кәтирди; ејни заманда, о түтәк сәси бизим евимиздәки о кичик бәјрама лап зәриф, шәфәф бир ипәк кими һисс етдијим гүссә, гәмжинлик кәтирди вә ахшам дүшәндән сонра, мәним атам о вагон гохулу һасир зәбилини әлине алыб јенә дә сәфәрә кәдәндән сонра, Балакәрим гәдимләрдә баш вермиш әһвалатлардан данышмаға башлады...

...Бә'зән, хүсусән ахыр вахтлар мәнә елә кәлир ки, о әһвалатлары Балакәрим данышмајыб, онлары мән өзүм өз кәзләримлә көрүшәм.

Бә'зән мәнә елә кәлир ки, о әһвалатлары һачанса мән өзүм јашышәм.

Бә'зән мәнә елә кәлир ки, о әһвалатлар һачанса кәләчәкдә баш верәчәк вә мән јухулу вахтларымда тәәччүб едирәм ки, кәләчәкдә баш верәчәк о әһвалатлары әввәлчәдән һардан билирәм, нечә көрүрәм?..

У

Балакәрим ән чох Аф Дәвәдән данышырды вә биз Балакәримин башына јығышыб данышдыларына гулаг аса-аса бә'зән неч нә баша дүшүрдүк, әммә о Аф Дәвә кәзләримизин габағына кәлирди вә биз билирдик ки, Балакәримин сөјләдији о әһвалатлары бә'зән јажшы баша дүшмәсәк дә, дүнјада ағаппаг бир Аф Дәвә вар.

Биз неч вахт Балакәримә суаллар вериб данышдығы әһвалатлары өзүмүзчүн ајдынлашдырдырдыг, чүнки Балакәрим тамам әмин иди ки, данышдыларынын һамамыны баша дүшүрүк вә биз өзүмүз дә буна һәмнәтирдик ки, ешитдијимиз о гәрибә әһвалатларын һамамыны баша дүшүрүк, о гәрибә сөзләрин һамамыны бизә мә'лумду.

Бир дөфә кечәнин јарысы јухудан ојаныб күчә пәнчәрәмизин габағына гачдым. Анам јериндән дик атылды:

— Не вар, не олуб?

— Аф Дәвә кедир күчәмиздән...—дедим вә пәнчәрәмизин шүшәсиндән чәлә бахдым: гаранлыг күчә бомбош, кимсәсиз иди, әммә мәнә елә кәлди ки, о гаранлыг ичиндә күчәмизә дөшәнмиш гәнбарин үстүндә Аф Дәвәнин ири ләпирләри ағарыр вә узагдан, лап узагдан да Аф Дәвәнин бојундакы зынгыровун сәси кәлир...

Атам:

— Балакәрим бунларын башыны хәрәб еләјәчәк...—деди.

Анам:

— Ишин јохду,—деди.—Јуху көрүб...

Мән тәзәдән јеримә кирәндән сонра да хејли мүддәт Аф Дәвәнин барасында фикирләшдим вә мәнә елә кәлди ки, Аф Дәвә киминсә гапысында јатмаг үчүн бизим мәһәлләмизә кәлиб; Балакәрим дејирди ки, еләләрә Аф Дәвә апарыр вә Аф Дәвә кими ки, о бири дүнјаја апармаг истәјир, кечә кәлиб о адамын гапысынын ағзында јатыр. һәммин кечә мән мәһәлләмиздәки адамлары бир-бир кәзләримин габағына кәтирди вә истәмирдим ки, Аф Дәвә онлардан һансынынса гапысында јатсын; мән горхурдум, үрәјим дөјүнүб аз галырды јериндән чыхсын, мән горхурдум, әммә сәсими чыхармырдым, чүнки истәмирдим ки, атам Балакәрим һаггында пис фикирдә олсун.

Балакәрим Аф Дәвәнин үстүндәки адамлардан сөһбәт ачырды, Аф Дәвәнин кәздији јерләрдән дејирди вә бә'зән дә сөјләдији чүрбәчүр сөзләри өзү бизә изаф едирди:

— Јолчу Аф Дәвәнин үстүндә сәһра илә кедирди... Сәһра билирсиз дә, нә демәкди, јә'ни ки, һәр тәрәф гум, һара бахырсан, гумнан саваји бир шеј көрмүрсән...

...Гылыгымизы гызармыш дан јери сәһра сарысына бир гырмызым-тыллыг вермишди вә сәһәр јаваш-јаваш ачылдыгча, елә бил, бу Муған сәһрасынын јекнәсәглијини дәјишдирмәк истәјирди, әммә сәһәрин бәләчә јаваш-јаваш ачылмасынын, бу Муған сәһрасыны јекнәсәгликдән гуртәрмаг еһтирасынын өзүндә дә бир јекнәсәглик вар иди.

Аф Дәвә әддымларыны бир-бир ирәли атарәг һәмишәки кими, тәләсмәдән мәнзилә доғру кедирди вә Аф Дәвәнин бу әддымларынын дәјишмәз әһәнки дә әслиндә о сәһра јекнәсәглијинин мүшәјәтчиси иди вә тәкчә сәһранын дејил, тәкчә бу кечәнин вә индичә ачылан бу сәһәрин дејил, бүтүн дүнјанын вә јүз мин илләрин јекнәсәглијиндән хәбәр верирди.

Аг Дөвөнни үстүндө отурмуш Жолчу, һәр дөфә дөвө аддым атдыгы јүнкүлчә јыргалана-јыргалана, ири, гара көзләрини ғыпғырмызы ғызармыш о дан јерине зилләмишди вә фикирләширди ки, бу сәһранын да бу дөвө аддымларынын да, о ғыпғырмызы дан јеринин дә индики јекнә сәглији мин ил бундан әввәл дә белә олмушду вә мин ил бундан сонра да белә олачагды.

Жолчунун бүтүн бәдәнини, фикрини, һиссләрини бир төөссүф бүрүмүшдү вә бу төөссүф елә бил Жолчуну Аг Дөвөнни үстүндөн алды, ура јини учундуруды, Жолчуну дајагсыз еләди, һавадан асылы гојду.

Тәзәчә ачылан о сәһәр аязында Жолчунун бүтүн бәдәни, фикри, һиссләри бир мө'чүзә һәсрәтиндә иди, амма Жолчу јахшы билирди ки, дүнјада һеч вахт мө'чүзә олмайыб вә һеч вахт да мө'чүзә олмайчаг; әслиндә Кәлимуллаһ Муса пәйғәмбәр дә мө'чүзә көрмөк истәјирди, бәлкә өзү һеч буну билмирди, амма елә буна көрә Тур дағында аллаһ чох јалварды:

— Өзүңү мәнә көстәр!..

Амма аллаһдан алдыгы чаваб бу олду:

— Сән мәнә һеч заман көрмәјөчөксән...

Дүнја адиди, беләчә јекнәсәгди, мө'чүзәсиз дүнјады вә Жолчу фикирләшди ки, әслиндә, елә бу адилјин өзү бир мө'чүзәди, амма бу мө'чүзәдән һеч ким баш ачмыр вә Дәдә Горгуд кими бир ел ағсагалы да анчаг буну дејиб ки, кәлимли, кәдимли дүнја, сон учу өлүмлү дүнја; Дәдә Горгуд буну дејиб вә өзү дә нечә јүзилликләрдә ки, көчүб кәдиб бу дүнјадан, аллаһ она рәһмәт елесин.

Жолчу Дәдәјә рәһмәт охуја-охуја торпаға, даһа доғрусу сәһранын гумуна бахды, чүнки Дәдә Горгудун һарада дөһн олунмағынын—бурада, јохса дүнјанын о бири башында?—фәрги јох иди, бу дүнјанын үзү ејни иди, торпаг ејни иди вә Дәдә Горгуд да сәјсыз-һесабысыз адамлар кими, бу торпағын алтында иди.

Аг Дөвә аддым атдыгыча ири ләпирләри гумун үстүндә галырды вә Жолчу архаја ганрылыб о ләпирләрә бахмаг истәди, амма ганрылмады, чүнки сәһра боју узанан о ләпирләрин дүз хәтти дә Жолчунун үрәјини сыхачагды, чүнки о ләпир хәтти даһа салынмышды вә даһа нечә вардыса еләчә дә галачагды, дәјишмәјөчөкди, өјрилиб-бурулмајачагды, сәһра боју узанан бу ләпир хәттиндә күләк гопан, гасырға башлајан мүддәтә гәдәр бир әбәдиллик вар иди (сону олан әбәдиллик!) вә һачанса о күләк гопанда, о гасырға башлајанда — бәлкә сабаһ, бәлкә беш ајдан сонра, бәлкә дә ики илдән сонра — итиб кәдәчөкди; сонра Жолчу јенә дә ири гара көзләрини галдырыб ғыпғырмызы ғызармыш дан јеринә бахды вә бу дөфә о дан јеринин ғырмызысы дүнјада төкүлән ганлардан хәбәр верди...

Жолчуја нә олмушду? Бу нә фикирләр иди? Бу нә көрүмләр иди? Вә бир һалда ки, бүтүн бейни бу чүр фикирләрин әсири имиш, нијә бундан хәбәри олмайыб вә нә үчүн өзүни бу вахта гәдәр танымайыб?

Дүнөн ахшама јахын јола чыхачыгда дарвазаларынын габағындаки гоча бир өнчир ағачынын будағына гонмуш гара гарға көрдү вә һеч өзү дә билмәди ки, нечә олду ки, бир мүддәт дәјәниб о гара гарғаја бахды, диггәтлә бахды вә бирдән-бирә Жолчуја мө'лум олду ки, гара гарғанын гапгара көзләри дүнјанын өн көзәл көзләри имиш вә Жолчу ејни заманда, о гара гарғанын көзләринин дибиңә чөкмүш кәдәри дә көрдү вә һәмин кәдәр Жолчуну сарсытды.

Дәјирдиләр ки, гарға үч јүз ил јашајыр вә гара гарғанын көзләриндәки о кәдәр дә һәмин үч јүз илин кәдәри иди.

Аг Дөвә көзләрини мәнзилә сары узәгләра дикиб ејни өһәңкли аддымлары илә ирәлиләјирди вә һәркәһ Жолчу Аг Дөвөнни белиндән дү-

үб көзләринә бахсајды, һәмин гара көзләриндә дә гара гарға көзләрин дибиңә чөкмүш кәдәри көрәрди.

Амма белә бир иш Жолчунун ағына кәлмәди.

Сон вахтлар Жолчу узаг јола тәк чыхмағы хошлајырды. Ипәк-гумаһ үклү карваныны өзүндөн әввәл көндәрирди вә о карван кәдиб шәһәрин кирәәжиндә дүшәркә салыб өз саһибини — Жолчуну көзләјирди.

Бу тәкбашына сәфәрләр бу бир илин ичиндә башлады.

Бу бир илдә јола тәк чыхырды, чүнки бүтүн өмрүнү кечирдији алыш-вериш ичиндә ајда, ики ајда бир дөфә Шәһәрә беләчә сәфәр јәдәнә имкан иди ки, өзү-өзү илә тәкбәтәк галсын—јерин үзү олурду, көүн алты олурду, Аг Дөвә олурду, өзү олурду, вәссалам; ахшама јахын Аг Дөвәјә миниб дарвазасындан чыхырды, јолун учундан тутурду, һеч һара тәләсмәрди, һәрдән-бир јол кәнарында еһсан һесабына тикилмиш рабатларын јанында Аг Дөвәни сахлајыб, дүшүб, ону танымајан гара замаатла бирликдә бир кәса гатыг јейирди, ја бир пијалә зә'фәрәнлы шәрбәт ичирди вә јенә дә Аг Дөвөнни белинә галхыб јолуна давам едирди вә Аг Дөвә һәр дөфә ајағыны ирәли атанда дөвөнни белиндә ыргаландыгыча алыш-вериш ичиндә кечән узун-узун илләр боју бирини дөфә ушаглыг чағларыны көзүнүн габағына кәтирирди, фикриндә о узун-узун илләрин гатыны бир-бир ачыб ушаглығыны кәчирдији вә инди чохдан төләф олмуш һәјәтләрини, чохдан өлүб кетмиш анасыны, атасыны, гоншуларыны көзләринин габағына кәтирирди, нәнәсинин чағырдығы бајатылар јадына дүшүрдү: зүлфүнү бағда дара, бағда ју, бағда дара, бир јахшы һәмдәм үчүн, Шамы көз, Бағдәд ара... вә јаш тамам өтүрдү, ја нә идисә, Жолчу һисс едирди ки, сон вахтлар бу тәкбәтәк сәфәрләри өмрүнүн һеч кимә—нә оғланларына, нә ғызларына, нә нәвәләринә, нәтичәләринә, нә достларына, дүшмәнләринә — јалныз вә јалныз өзүнә мәхсус анлары кими көзләјир.

Жолчуја елә кәлирди ки, индијә гәдәр өмрүнү—бу узун өмрүнү өзү үчүн јох, башгалары үчүн јашајыб, даһа доғрусу, Жолчуја елә кәлирди ки, өз өмрүнү өзү јох, онун вәезинә башгалары, кимләрсә тамам башга адамлар јашајыб.

Бүтүн бу јолларын гулдурлары, гачаглары Жолчунун ағ чалмасыны, исти вахтларда кәјдији јашыл ипәк әбасыны, сојуг вахтларда кәјдији хәз чүббәсини вә ән әсасы исә Аг Дөвәсини јахшы таныјырды вә гулдурлар, гачаглар бурасыны да јахшы билирди ки, Жолчу өзү илә јола һеч нә көтүрмүр, рабатларда хәрчилик үчүн, ја да јолда растына чыхан гәләндәрләрә* вермәк үчүн ики-үч күмүшдән башга јанында һеч нә олмур. Әлбәттә, Жолчуну өлдүрүб Аг Дөвәни јемәк оларды, амма Жолчунун ғылыңч ојнадан һәбеш гуламлары да бүтүн бу төрәфләрдә мәшһур иди вә гулдурлар, гачаглар бир дөвә өтинин кабабына көрә, сонрадан һәммин һәбеш гуламлар илә үзбәүз кәлмәк истәмирдиләр.

Дан јеринин ғызартысы өријиб јох олурду вә пәјыз габағы топа-топа булудлар ағапнаг ағармаға башлајырды. Жолчу ири гара көзләрини о топа-топа ағ булудлардан чөкиб јүнкүлчә јыргалана-јыргалана белиндә отурдуғу Аг Дөвәјә бахды вә фикирләшди ки, һәр һалда дүнјада дөвә олмаг инсан олмагдан јахшыды, чүнки бу Аг Дөвөнни хәбәри јохду ки, әслиндә кәјдәки о топа-топа ағ булудларла онун, јә'ни Аг Дөвөнни арасында һеч бир фәрг јохду, чүнки о ағ булудлар да һачанса јағыш олачагды, јағыб гуртарачагды, јох олачагды вә һачанса бу Аг Дөвә дә торпагда чүрүјүб јох олачаг, нәчә ки, јер үзүнүн бүтүн чанлылары торпагда чүрүјүб јох олачаг.

* Гәләндәр — дәрвиш, сәјаһәтә чыхан диләнчи.

Јолчу белә фикирләширди, чүнки Јолчунун Аг Дәвәнин ири гара кәзләринин дибинә һопмуш о кәдәрдән хәбәри јох иди.

Әввәлләр өзү илә тәкбәтәк сәфәрләрин бириндә кечәнин јарысы Јолчу өзү дә кәзләмәдән бир мисра сөйләмишди: «Мәни һәсрәт јарат-ды...». Бу мисра өзүндәнми кәлди? Ја һачанса кимдәнсә ешитмишди? Ја да һарадаса охумушду?—Билмирди, амма о вахтдан, јә'ни тамам кәзлә-нилмәдән, кечәнин јарысы дөвә аддымларынын јекнәсәг әһәнки ичиндә кәлдикдән сонра, о мисра һеч чүрә Јолчунун јадындан чыхмырды, бә'-зән һәтта алыш-веришин шыдырғы вахтында белә, ани бир шимшәк ки-ми фикриндә чахыб кедирди.

Мәни һәсрәт јаратды...

Јолчу бүтүн кечәни јол кетмишди вә һәмишәки кими, јәнә дә икин-чи намаз үчүн Шәһәрә чатачагды, амма һеч бир сәфәри бу кечәки сә-фәр кими олмамышды: Аг Дәвәнин үстүндә јүнкүлчә јыргалана-јырга-лана нә ушагыны кәзләринин габагына кәтирмишди, нә ушаг вахты јашадыгы о һәјәти көрмүшдү, нә дә нәнәсини сөйләдији о бәјәтхалы јадына салмышды.

Дүздү, кечәнин сакитлији, јолун кимсәсизлији, дүнјанын көз ишлә-дикчә өзәнән кенишлији јәнә дә Јолчуну әлә алды вә Јолчу Аг Дәвәнин белиндә алыш-вериш тәләсиклијиндән, ев вә тичарәт гајғыларындан узаглашыб архајын вә азад нәфәс алды, көјүн улдузларына бахды, аја бахды вә јәнә дә кәзләрини јумуб о узаг ушагыны илләринә кетмәк истәди, амма бир шәј чыхмады вә Јолчу кәзләнилмәдән (нечә ки, кәзләнилмәдән о бир мисра кәлмишди...) көшф етди ки, бу кечә әди кечә дејил, бу кечәнин әләми бүрүмүш гаранлығы, әслиндә о гара гар-ғанын кәзләриндәки о дәрин кәдәрин гаранлығыды.

Бу һисс Јолчуну сарсытды вә Јолчуја әлә кәлди ки, әлә бил о кәдә-рин инди әләми бүрүмүш бу гаранлығы гара бир рәнк кими, ағ әбасыны алгара гаралдыр, бир јапышган кими, әбасыны да, көјнәјини дә кечиб бәдәнинә јапышыр — Јолчу о јапышганын әтини чимчиширәң нәмлијини бүтүн бәдәни илә һисс етди.

Јолчу бу һисси өзүндән әләмәк истәди, кечәнин сакитлијинә гулағ әсды, јолун кимсәсизлијинә, улдузларә, аја тамаша етди вә фикирләш-ди ки, бүтүн өмүрләри боју бу јоллары кәдән сарбанлар дүнјанын әк хошбәхт адамларыды; сонра өзү өз фикринин сәдәләһлүјүнә күлүмсә-ди: бүтүн өмүрләрини јолдә кечирән сарбанлар јәгин һәр дөфә дә и-тәјирләр ки, јол тез гуртарсын, тез чатсынлар евләринә-ешикләринә, чүнки дүнјада һәр шәј нисбиди. Јолчу фикирләшди ки, Адәм өз тәңри-сына әси олуб јолдан әзды вә буна көрә дә Адәми чәннәтдән говду-лар, Сәрәндибә* кәлди вә дејиләнә көрә, ајагынын изи индијә гәдәр дә Сәрәндибә гәлыр; бүтүн бөјүк алимләрин, әһли-гәләмләрин јаздыгы-на көрә вә Јолчунун өзүнүн јахшы таныдыгы бир чох тачирләрин де-дијинә көрә, Сәрәндиб бир чәннәт-мәкән јерди, амма Адәми чәннәт-дән ора говублар, јә'ни ки, Адәм атаја чәза верибләр, јә'ни ки, Сәрә-ндиб бизим үчүн, биз әди бәндәләр үчүн чәннәтди, амма әсл чәннәтин јанында бир чәза јериди...

Дүнјада кәзәл көрүнән вә көрүнмәјән һәр шәј дә беләчәди.

Өмүрләри боју јол кәдән, дүнјанын сакитлији вә кенишлији илә үз-бәүз олан сарбанлар да хошбәхт дејилди.

Јолчу фикирләшди ки, хошбәхтлијин рәмзи, дејиләнә көрә, Сүһејл улдузуду вә Сүһејл улдузуну бүтүн парылтысы илә көрмәк үчүн көрәк Јәмән өлкәсинә кәдәсән, чүнки јалһыз Јәмәндә о улдузу әјдын көрмәк мүмкүндү вә Јәмәндән кәлән тумач, дәри-әдим она көрә о гәдәр јум-

* Сәрәндиб — Шри-Ланка (кәлмиш Сәјлон).

шаг вә зарифдир ки, кәзәллијини, инчәлијини Сүһејлдән алыр; булар һәмьсы беләдир вә Сүһејли көрмәкдән өтрү Јәмәнә кетмәк олар, амма бир мәсәлә вар ки, әслиндә јер үзүндә нә гәдәр мөхлугат варса, бир о гәдәр дә тәлә вар вә о гәдәр тәләјин һәрәсинин өз Јәмәни вар, бах, һә-мин о Јәмәнә кәдиб чыхмаг, һәмин о Јәмәндән Сүһејлә бахмаг мүмкүн дејил, чүнки һәмин о Јәмән әлчәтмәз, үнјетмәзди.

Мәни һәсрәт јаратды...

Кечә бирдән-бирә јол да Јолчунун үрәјини сыхды вә Аг Дәвәнин ағзыны чөндәриб јолдан чыхды, бир аз кәнарда сәһранин ичи илә јола муәззи кетмәјә башлады, амма сәһранын кенишлији дә Јолчунун үрә-јини тохдатмады вә Јолчу да, Аг Дәвә дә о ағыр сәһәри беләчә ачды-лар.

Јолчу јәнә дә топа-топа ағ булудларә бахды, сонра алтындакы Аг Дәвәјә бахды.

Аг Дәвә һәмишәки ејин әһәнклә аддымлаја-аддымлаја ләпирләри-ни ири мөһүр кими гумун үстүнә јапышдырырды вә Јолчу фикирләшир-ди ки, алтындакы бу дөвәнин улу нәсли дә мин ил бундан әввәл беләчә ејин әһәнклә аддым атыб јол кедирди вә дөвә аддымларындакы бу јек-нәсәглик әслиндә Јолчунун јалһыз бу кечәки сәфәрини мушајнәт едән јекнәсәглик дејилди, мин илләрин ејилији иди.

Доғрудан да, о топа-топа ағ булудларә бу Аг Дәвәнин арасында нә фәрг вар иди?

Јолчу јәнә дә бүтүн варлығыны, зәһнини бүрүмүш һәмин төәссүф һисси илә бу гәрәра кәлди ки, һеч бир фәрг јохдур.

Бир аз аралыдакы киччик гум төпәсинин үстүндә сәһранын гумун-дан күчлә сезилән бир көртәнкәлә дашдан јонулмуш кими, тәрпәнмәз дәјәнәб Јолчуја вә Аг Дәвәјә бахырды вә елә ки, Јолчу вә Јолчунун ал-тындакы Аг Дәвә о киччик гум төпәсинин лап јанындан өтдүләр, көр-тәнкәлә бирчә көз гырпымында гуругу илә гуму газыб гумун ичиндә јох олды.

О гәдим дүнјада, онда ки, бизим ән улу бабаларымызын ән улу бабалары јашајырды, бу көјү беләчә бизим кими көрүрдү, бу јери дә беләчә бизим кими көрүрдү, онда ки, Муса пејғәмбәрин вахтлары иди, Самири палчыгдан бузов дүзәлдиб һәмин бузову данышдырды, амма инди о бузов да јохду вә бир вахт кәләчәк—вә о вахт да јәгин ки, чох үзәгдә дејил—мән дә олмајачағам вә мәнимлә мин илләр бундан әввә-лин о палчыг бузову арасында нә фәрг вар? Мән он ајдан, ја он илдән сонра олмајачағам, амма елә һәмин он ајла, он иллә бәрәбәр мәним бүтүн өмүрүмлә о палчыг бузовун јашадыгы о гәдим дүнјадан кечиб кә-лән мин илләр арасында нә фәрг вар? Јахуд мәним јашадығым бу јәт-лән мин илләр арасында нә фәрг вар? Јахуд мәним јашадығым бу јәт-миш, бу сөксән ил илә кәләчәјин мин илләри арасында нә фәрг вар? Он-дә бәлкә адамлар башга чүрә кәјинәчкәләр, онда бәлкә адамлар көјдә гуш кими учачағлар, јахуд дәрјаларын дибиндә јашајачағлар, амма әс-линдә, лап әслиндә, мәнимлә онларын арасында һеч бир фәрг олма-јачағ...

Бу суаллар о сәһәр әјазында Јолчуну нәфәсини тынчыхдыран бир јәј бүркүсүнә салыб чыхартды вә Јолчу дә һәмин сарымытыл-боз көртә-кәлә кими, һарадаса кизләнмәк истәди, нәдәнсә горунмаг истәди вә илә елә бил ки, Аг Дәвә дә нечә илләрдән бәри белиндә кәздирији Јол-чунун синәсинин көзәртисиндән хәбәр тутду, бир аныг, чәми бирчә аныгы ајаг сахлады, сонра јәнә дә һәмишәки әһәнкдарлығы илә аддым-лаја-аддымлаја јолунә давам етди.

Бу нә суаллар иди? Нә фикирләр иди?..

Јолчу, елә бил ки, јүз илләрин сусузлуг јанғысы илә фикирләшди ки, мин чүр бәлаләр чөкдим, амма бу дә вармыш јолумда... бајгуш мө-

нам, бајғуш мән, намы гушдан сәј гуш мән, нә бәлалы гуш олдум, аллаһ, сызылдарам јәј, ғыш мән...

Јенә о топа-топа ағ булудлар бахды, даһа доғрусу, о топа-топа ағ булудларын арасындан көрүнән тәртәмиз, көмкөј көјә бахды вә бүтүн ичиндән гаршысалынмаз бир истәк баш галдырды: чәк ғылынчыны, вур бојнуму... вур!.. вур!..

Бајағкы дан јеринин ғызартысы Јолчунун көзләринин ғабағына кәлдәи вә бу ғызарты јенә дә ган рәнкинә алды вә Јолчу фикирләшди ки, бир вахтлар ки, һәлә Мәһәмәд Рәсулүллаһа инанмајан адамлар вар иди вә о адамлары да аллаһ хәлг етмишди, бәс нә үчүн о адамлар Мәһәмәди даша басыб дишини сындырды, додағыны парчалады? О адамлар Мәһәмәдә инанмырды, амма аллаһ ки, Мәһәмәди таныјырды, аллаһын ки, елчисә иди Мәһәмәд вә бир һалда ки, белә иди, нә үчүн о адамлар әлләрини галдырыб Мәһәмәдә даш атырды, нијә әлләри гурумурду вә үмумијәтлә, нечә олурду ки, белә бир бәд әмәл о адамларын ағлына кәлирди, нә үчүн о саат пејғәмбәрә инанмырдылар, ахы, аллаһ пејғәмбәрин тәлејини әвәлчәдән тәјин етмишди вә Шејх Ибраһим Әлимұхтар Гәзвини—аллаһ она рәһмәт еләсин—демирми ки, дунјанын ән бөјүк вә ән мүдрик кәламы будур: Аллаһ билән мәсләһәтди... Аллаһ нијә мәсләһәт билди ки, чәми икә јүз ил бундан әввәл о адамлар дашла вуруб пејғәмбәрин дишләрини сындырды, додағыны партлатды?

О јени ачылан сәһәр аязында Јолчу өзү өз фикирләриндән дәһшәтә кәлди, Ағ Дәвәнин үстүндә белини дикәлдиб о топа-топа ағ булудларын арасындан көрүнән тәртәмиз, көмкөј көјә бахды, елә бил ки, көјүн о тәмизлијиндән, көмкөјүндән бир имдад истәди вә бу дөфә фикирләшди ки, јәгин һағг о гәдәр үлвидир, о гәдәр бөјүкдүр, јүксәкдир ки, ону дәрк етмәк үчүн, она кедиб чатмағ үчүн беләчә әзәб-әзијәтләр чәкмәлисән...

Амма нә үчүн?

Бир шеј ки, әзабла, беләчә әзијәтлә елдә едиләчәк, о һағг ола биләри?

Аллаһ ки, адилдир...

Јолчу баша дүшдү ки, дајанмағ лазымдыр, индичә бүтүн күчүнү топлајыб бир аз динчәлмәлидир, нечә олмаса бир аз мүржүләмәлидир, јохса һәр шеј алт-үст ола биләр, јохса һәр шеј дағылар.

Јолчуда узун илләрин алыш-вериш тәчрүбәсиндән кәлән дәғиг, сәһәсиз һесаблама фитри вар иди вә инди дә ити зәһни Јолчуну силкәләјиб әлә алды, бејнини бүрүмүш бу фикирләрин учундан тутуб учузулуғуна кетмәјә гојмады.

Јолчу Ағ Дәвәни јерә јәтырыб белиндән дүшдү, гумлугда бир-икә әддим атыб дизләри үстә јерә чәмбәлди вә көзләрини јумду.

Мәни һәсрәт јаратды...

Јолчу башга нечә нә фикирләшмирди, фикриндә долашан тәкчә бу бир мисра иди.

Мәни һәсрәт јаратды...

Бу дәм әввәли-ахыры көрүнмәјән о кимсәсиз сәһра ичиндә Јолчу илә Ағ Дәвә үзбәүз идиләр вә Ағ Дәвә инди дә бајағкы әддимләрыннән аһәңки илә көвшәјә-көвшәјә ири гара көзләрини Јолчунун сифәтинә дикмишди, Јолчу исе көзләрини јуммушду, нә Ағ Дәвәни, нә дә Ағ Дәвәнин гара көзләрини көрүрдү.

Мәни һәсрәт јаратды...

Бу бир мисра Јолчунун јорулуб әлдән дүшмүш бејнинә кичик бир јүнкүллүк кәтирмәјә башлады вә Јолчу мүржүләди.

Јолчу өзү билмирди ки, јәтыр, ја ојағды, амма бајағкы дан јеринин ғырмызысыды вә бир дә ки, о гара гарғанын ири, гара көзләринин гара рәнкли көдәрини көрүрдү, о ғырмызы илә о гара бир-биринә гарышырды, түнд бозумтул бир рәнк олурду, сонра бу түнд бозумтул рәнкә бир әһра сарысы гарышды вә һәр тәрәфи ачығ бир бозлуг бүрүдү...

Јолчу көзләрини ачанда, о ағ булудлар әддә-бүддә көјүн үзүнә дәһшәтләпмишды, күн чыхмышды вә көјүн бу тәмизлији илә сәһра гумларыннән кез ишләдикчә узанан һамарлығы чох узағ үфүг хәттиндә бирләширди.

Јолчу додагалты дуасыны пычылдајыб салават чәғирди вә ајағә әлхды, әтрафа бахды вә јериндә донуб галды: Ағ Дәвә јох иди.

Јолчу көрдү ки, Ағ Дәвәни оғурламајыблар, өзү галхыб кедиб, чүнәки Ағ Дәвәнин, елә бил, сәһраја басылмыш ири мөһүрләр кими ләпирләриндән савајы гумлугда нечә бир из јох иди.

Ағ Дәвәнин ләпирләри сәһра илә көјүн бирләшдији о узағ үфүг хәттинә тәрәф кедиб көздән итирди.

Јолчу аз гала дизәчән нарын гума бата-бата бир мүддәт бу изи тутуб кетди, амма Јолчу бу јерләри јахшы таныјырды вә көрдү ки, Ағ Дәвәнин изи сәһранын лап дәрининә, кедәр-кәлмәзә апарыб, дајанды, бир хәјли о боз-сарымтыл сәһрада күнүн алтында боз-сарымтылда бир чығыр кими узанан ләпирләрә бахды вә бирдән-бирә Јолчуја елә кәлди ки, чығыр кими узаныб кедән бу ләпирләр, әслиндә, сәһранын дәрининә јох, нәсә бир гејбә доғру кедир, нәсә башга бир дүнјәја, башга бир әләмә апарыр.

Јолчу бир мүддәт дә дајаныб бу боз-сарымтыл чығыр кими узаныб кедән ләпирләрә бахды, сонра керә јајытды.

Јолчу икинчи намазы сәһрада гылды, сонра сәһрадан чыхыб јолу тапды вә пијада кедиб ахшамүстү шәһәр кирәчәјиндә дајанмыш карванынын дүшәркәсинә чатды.

Јолчунун шакирдләри, нөкәрләри, гуламлары икинчи намаз вахтындан көзләрини јола дикиб Ағ Дәвәни көзләјирдиләр, амма ағаларыны—Јолчуну пијада көрдүләр, һәбәш гуламлары елә баша дүшдү ки, Јолчуну јолда сојублар, Ағ Дәвәни әлиндән алыблар, әлләрини ғылынча атдылар, чинс Гарабағ атларыны миниб гулдурларын ардынча чапмағ истәдиләр, амма Јолчу әлинин ишәрәси илә онлары сахлады вә:

— Дәвә итди...—дејиб чәлдә чатылмыш очағын кәнарына кәлди, јенә дә әлинин ишәрәси илә очағын кәнарында отурмуш нөкәрләри ајага галхмаға гојмады вә өзү дә чәмбәлиб очағын кәнарында, гуру торпағын үстүндә отурду, ири, гара көзләрини јаваш-јаваш јенә дә әләми бүрүјән о гаранлығы ичиндә јанан очаға зилләди.

Очағын ишығы Јолчунун үзүнә дүшүрдү вә Јолчунун ири, гара көзләринин дибинә бу дәм дәрин бир кедәр чәкмүшдү.

Нечә ким данышмаға, бир сөз сорушмаға чүр'әт етмирди; бу адамлар Јолчунун сәрт хәсијјәтинә јахшы бәләд иди.

Нечә ким данышмаға чүр'әт етмирди, амма шакирдләри дә, нөкәрләри дә, гуламлары да Јолчуја бахырды вә үрәклериндә фикирләширди ки, бу адама ки, сәртлијинә, һәтта бә'зән гәдәрлығына бахмајарағ чамаат Вәлијјүннә'мә* адыны вериб, бунун ки, о гәдәр саја кәлмәјән ләл-чәваһири вар, ғызылы вар, јүз дөвә јүкү мал-дәвләти вар, икид оғуллары, икид күрәкәнләри вар, бирчә дөвәдән өтрү—гој лап Ағ Дәвә олсун!—нијә беләчә гәм дәрјасына гәрг олады?

Һәмми сүкүт ичиндә отурмушдулар.

* Вәлијјүннә'мә — башгаларына көмөк өли узадан.

Һәр тәрәф кечәнин зүлмәтинә гәрг олмушду, амма ә дәрин кәдәр ин кәлкәси Јолчунун кәзләриндән чәкилиб кетмирди.

Әлбәттә, о кечә о очағын кәнарында отуран адамлардан һеч ким билмәди ки, о дәрин кәдәр гара гарғанын кәзләриндәки кәдәрә бәһ зәјир.

Һамы елә билди ки, Јолчу итмиш Аф Дәвәнин дәрдини чәкир.

Һеч кимин ағына кәлмәзди ки, һәмин анларда Јолчу фикирләширди: каш мән дә о дөвә илә бир јердә итәјдим...

VI

Анам тез-тез дејирди ки, кимин алнына нә јазылыб, елә дә олачаг вә анам бу сөзләри дејәндә мән фикирләширдим ки, кәрсән мәнни алныма нә јазылыб вә мән ким олачагам? Нечә јашајачагам? Доғруданмы кәрсән мән өзүм дә ата олачагам? Мәнни дә ушагларым олачаг! Вахт кечәчәк вә мәнни дә сәчларым ағарачаг?

Кәзәл күнләр вар иди...

Бир дәрә бизим даланда футбол ойнајырдыг вә мән топу вуранда топ даланымызын габағындан кечән Молла Әсәдулланын голуна дөјди вә Молла Әсәдулла бәрк һирсләнди, голунун топ дәјән јерини овхалајавхалаја үстүмә ғышгырды:

— Ај тұллаб!—деди.—Кәзүн јохду сәнүн, мән бојда адамы кәрсән?

«Тұллаб» бизим мәһәлләдә сөјүш иди вә әлбәттә, мән билирдим ки, бу биәдәб бир сөз дејил, чүнки бөјүкләр дә һирсләнәндә бизим јанымызда бу сөзү ағызларындан чыхарырдылар (вә һәркаһ биәдәб сөјүш олсајды, Молла Әсәдулла да буну дилинә кәтирмәзди!) амма бу сөзүн мәнәһасынын нә олдуғуну билмирдим.

Ахшәм атамдан сорушдум:

— «Тұллаб» нә демәкди?

Атам деди:

— Сизин мәһәлләнин сөјүшүдү дә...—О гүрбәт һисси һәмишә атамла бир јердә олдуғу үчүн, илләрдән бәри јашадығы мәһәлләдә дә «сизин мәһәллә» дејирди (вә бу мәнни үрәјими сыхырды, чүнки мән истәјирдим ки, бизим мәһәллә ејни заманда атамдын да мәһәлләси олсун).—Јенә нә еләмисән, ким сөјүб сәни?

Мән бир сөз демәдим вә сәһәри күн јенә дә Балакәримин башына јығышанда сорушдум:

— Сән билирсән «тұллаб» нә демәкди?

Балакәрим мәнни бөјүк тәәччүбүмә вә севинчимә сәбәб олан кәзәл сөзләр деди:

«Тұллаб» әрәб дилиндә «тәләбә» демәкди.

Бизим мәһәлләнин бүтүн ушаглары бөјүјәндә шофер олмаг истәјирди вә әлбәттә, мән дә чох истәјирдим ки, бөјүјәндә Чәфәр кими, Адил кими, Әбдуләли кими, Чәбрајыл кими (сонралар Ағарәһим кими) шофер олум, «полуторка» сүрүм вә о «полуторка» кәлиб бизим даланын габағында дәјансын, анам о «полуторка»нын шүшәләринин кәнарына готазлы кружевәләр тохусун, амма Балакәрим «тұллаб» сөзүнүн мәнәһасыны баша саландан сонра бирдән-бирә һачанса Гоча кими тәләбә олмағын севинчи мәнни бүтүн ичимә јайылды вә мән бир дәрә Гочанын мәнни гурашдырыб данышдығым әһвәләтә гулаг асандан сонра дедијән сөзләри јадыма салды: — «Ибраһим-зәд бош шејди, Әләкбәр, сән јазычы олачагсан, китаб јазачагсан!...». О заман Гочанын о сөзләри мәнни үчүн о гәдәр гәјри-әди сәсләнди, о гәдәр мөчүзәли көрүндү ки, мән һеч билмәдим ки, бу сөзләрә севиним, ја нә еләјим? Гочанын о сөзлә-

риндән сонра, бирдән-бирә мән Сәттар Мә'суму хатырладым, чүнки Сәттар Мә'сум да шаир иди, јә'ни јазан адам иди вә киминсә һачанса әни дә Сәттар Мә'сум кими сатачағынын хофу мәнни үрәјими бир әл кими сыхды...

Балакәрим «тұллаб» сөзүнүн мәнәһасыны баша саландан сонра исә мәнни үрәјимдә һеч бир хофдан әсәр-әләмәт јох иди; евимиздә үч-дәрд китаб вар иди, онлары да лап бәләчә оландә чырмышдым, сәһи-рәләринин јарысы вар иди, јарысы јох иди вә мән елә кедиб һәмин јазычыг китаблары сәлигә илә анамын сандығына јығдым, чүнки мән бөјүчәкәдим, тәләбә олачагдым, сонра јазычы олачагдым вә о китабларын чырылмыш, итмиш сәһифәләрини јенидән јазачагдым...

Кәзәл күнләр вар иди...

О китаблар лап бу јахын вахтларачан мәнни евимдә китаб рәфләриндән бириндә иди, амма о китабларын итмиш, чырылмыш сәһифәләрини мән јенидән јазә билмәмишдим.

Бир күн һәмин китаблары рәфдә көрмәдим вә мәнләум олду ки, ушаглар онлары ләзимсыз гәзет-журналларла бир јердә макуләтураја вериб.

Мән ушаглара һеч нә демәдим.

Сөзә нә еһтијач вар иди вә сөз нә едә биләрди?

VII

Бизим әлимизә хырда пул кечән кими, гачыб Мејрангулу әмикилә кәдәрдик ки, шинкиләли сағыз алаг, јахүд евдә бишмиш сүмүртдәмә ғырмызы хоруз конфети алаг, ја ортасына гургушун бағланмыш чиләди алаг вә Мејрангулу әми дә һәмишә бизи дејинә-дејинә гаршылајырды:—«Јенә кәлдүз? Билмирәм, вәллаһ, әлүвүздән сизин һара гачыб кәзләним?...», елә бил кимсә Мејрангулу әмини мәчбур еләјирди ки, чиләди дүзәлтсин, хоруз биширсин, бизә сәтсын (бу бәрәдә Зибә хала јахшы иди, һәмишә үзүкүләр иди, һәмишә сәтдығы туму тәрифләјирди: — «Әнтигә семичкады, пејғәмбәр һаггы, лап алајы шејди!.. Алын, нуш олсун!..» вә Зибә хала һәтта бә'зән пулумуз олмајанда да чибимизә јарым стәкан мүфтә тум төкүрдү), амма биз Мејрангулу әминин беләчә дејин-кәнлијинә өјрәшмишдик вә шинкиләли сағызы алыб чејнәјирдик, јахүд ғырмызы хоруз конфетини алыб сүмүртдәјирдик, ја да ки, бизим даланын дибиндәки хартут ағачынын алтына јығышыб чиләди чиләјирдик.

Мејрангулу әмикилин евинин чөл гапысы бирбаша күчәјә ачыларды (һәјәтләри јох иди) вә јаздә, јәјдә, пајыздә, ғышын јағмурсуз-күләк-сиз күнләриндә Мејрангулу әми һәмишә күчә гапыларынын ағзында отурурду, өзү дүзәлтдији балачә тахта кәтили дә габағына гојурду вә хорузлар дә, чиләдиләр дә, шимагәдәрләр дә, бир банка сујун ичина јығдығы о шинкиләләр дә сәлигә илә һәмин тахта кәтилин үстүнә дүзүлүрдү. Мејрангулу әми дејинә-дејинә биздән алдығы дәмил пула диггәтлә бахырды (елә бил ки, биз ону алдачагдыг, пул әвәзинә башга шеј верәчәкдик, ја да ки, өзүмүз јаланчы пул дүзәлдәчәкдик...) сонра һәмин пулу сојуг вахтлар әјиндәки сырыгылысынын, исти вахтлар исә гәһ-вәји рәнкли көјнәјинин чибинә гојурду, истәдјимизин верирди: шинкилә ки шаһы, хоруз үч шаһы, чиләди бир аббасы, тахта шимагәдәр беш шаһы, дәмил шимагәдәр алты шаһы...

Мејрангулу әминин Ибраһим адлы бир оғлу вар иди вә бүтүн мәһәллә билирди ки, Мејрангулу әми она көрә тахта јолуб шимагәдәр дүзәлдир, хоруз конфети биширир, сәһәрдән ахшәмачан чөл гапысынын ағзында отурур ки, Ибраһим јахшы көјинсин вә Ибраһимин отуруб сөз

гошмагдан саваји башга бир гаҗысы олмасын. Мәсәлә бурасында иди ки, Ибраһим шаир иди ве Ибраһимин җаздыгы ики мисра мөһөлленин ча ванларынын дилинин өзбәри иди:

Көҗ җахасыны ачанда әҗ көрүндү!
Сән җаханы ачанда күнөш көрүндү!

Дузду, Балакәрим деҗирди ки, бу ше'ри Ибраһим оғурлаҗыб, куҗи Әнуширван падшаһ Ағ Дәвәнин үстүндә кедәндә чөлдә чимән Фәх рәндә ханымы көрмүшдү ве бу ше'ри дә онда демилшиди, инди Ибраһим дә җаландан деҗир ки, бу ше'ри мән җазмышам. Бурасыны да деҗирдиләр ки, әвәлләр, онда мән һәлә лап балача ушаг олмушам, Меҗрангулу әми алты гыздан сонра дүнҗаја кәлмиш Ибраһимин ше'рлерини җығыб Сәттар Мә'сума кестәрби ве куҗа Сәттар Мә'сум да һәмин ше'рлерин әвәллини охуҗанда сонуну өзбәр деҗирмиш, чүнки Ибраһимин бу ше'рлерини һамысы габаглар җашамыш башга-башга шаирлерин имиш, амма һәр һалда Ибраһим пул оғурламышырды, палтар оғурламышырды ве Ибраһимин ше'р оғурламағынын өзү дә елә һөрмәтли бир иш иди ве бәлә деҗирдиләр ки, куҗа Ибраһим бу ше'ри («Көҗ җахасыны ачанда әҗ көрүндү! Сән җаханы ачанда күнөш көрүндү!») Шөвкәт үчүн җазыб (җа оғурлаҗыб).

Меҗрангулу әми шинкилә-саггыз, чиләди, бүлбүл гәфәси, охлов, тахта гашыг ве башга бу кими шеҗләр сатмагдан әләвә, габаглар һәм да пулла кизлинчә иҗне-туш илә мөһәллә чаванларынын, башга мөһәлләләрдән көләнлерин әлләринә, голларына, синәләринә дөҗмә җазылар җазырды, чүрбәчүр шәкилләр чәкирди; инди даһа бу ишлә мөшгүл олмурду, чүнки бир дөфә Ханым хала кәлиб Меҗрангулу әмини мөһәлләнин чамааты ичиндә биабыр еләмишди ве демилшиди: — «Сән өләсән, Меҗрангулу, атовун гәбрине әнд олсун, өкөр бир дә көрсәм, ешитсәм, билсәм ки, бир адамын өлине-голуна җазы җазмысан, әрвәд шәкли чәк мисән, сән өләсән, Меҗрангулу, сәнүн боғазундан җапшыыб апарыб милсә вермәсәм, киши гызы дөҗүләм!». Әлбәттә, Меҗрангулу әми билирди ки, Ханым халадан нә десән чыхар ве Ханым халанын киши өлләри кими ири өлләринә бахыб бу гәрәра кәлмишди ки, бир дә бу ишлә мөшгүл олмасын, хырдаватыны сатыб җекәнә оғлу Ибраһими беслесин.

Деҗирдиләр ки, куҗа Ханым хала оғланларындан һансынынса бәдәниндә җухарысы әрвәд, ашағысы балыг олан бир шәкил көрүб ве онә көрә дә бәләчә һирсләниб; о җарысы әрвәд, җарысы балыг шәклини билмирдик, амма Чәфәрин дә, Адиллин дә, Әбдүләлинин дә, Чәбраҗылын дә, Ағарәһимин дә өлләринин үстүндә анадан олдуғлары ил җазылмышды: Чәфәрин өлинин үстүндә 1915, Адиллин өлинин үстүндә 1917, Әбдүләлинин өлинин үстүндә 1919, Чәбраҗылын өлинин үстүндә 1923, Ағарәһимин өлинин үстүндә 1925 җазылмышды, тәкчә Гочанын өлинин үстүндә һеч нә җазылмамышды. Дузду, деҗирдиләр ки, Гоча бәдәнинин һарасындаса Әдиләнин адыны җаздырыб, амма буну елә-бәлә деҗирдиләр, көрән олмаммышды. Гоча сүрүчү дә деҗилди, амма буна бахмәҗараг мән Гочаны мөһәлләдә һамыдан артыг истәҗирдим.

Бә'зән бизим даланын габагына далбадал дөрд машин дүзүлүрдү: Чәфәрин, Адиллин, Әбдүләлинин, Чәбраҗылын сүрдүкләри машинлар; Ағарәһим онда һәлә сүрүчүлүк мәктәбиндә охуҗурду ве бә'зән Ағарәһим дә шакирд машиныны сүрүб даланын габагына кәтирди ве онда бизим даланын габагында далбадал беш машин дөҗәнырды. Бәлә вахтлар һәрән Ханым хала күнорта җемәҗинә евә кәлмиш оғланларынын хәрәҗини чәкиб, сонра өзү күчәҗә чыхырды, далбадал дүзүлүшү о машины лара бахырды ве елә бил ки, о машинылар да Ханым халанын оғланлары иди.

Ханым халанын әри һәлә мәнән габаг өлмүшдү, амма мәнә елә мөһирди ки, Ханым халакил һәмишә бәлә оллубар: Ханым хала олуб, бир дә ки, Чәфәр, Адил, Әбдүләли, Гоча, Чәбраҗыл ве Ағарәһим олуб, даһа һеч ким олмайыб; мән Ханым халакили башга чүрә тәсәввүр едә билмирдим.

Адил дә, Әбдүләли дә, Чәбраҗыл да «полуторка» сүрүрдү ве о тәптәзә «Газ-АА»ларла биз һамымыз фәхр едирдик, Чәфәр автобус сүрүрдү ве о «ЗИС-16» да тәптәзә иди ве һәрән Чәфәр бизи—мөһәлләнин ушагларыны автобусуна миндирди җухары мөһәлләләрә сүрәндә биз олурдуг дүнҗанын ән хошбәт әдамлары ве җухары мөһәллә ушагларынын һәсәд долу бахышлары бизим үстүмүзә дикләндә биз башымызы дик тутурдуг, өзүмүзү бу көзәл автобусун өсл саһиби билирдик.

Гочанын исә машины җох иди, чүнки сүрүчү деҗилди, амма буна бахмәҗараг мән Гочаны һамыдан чох истәҗирдим ве Гоча да мәнимлә даһа мөһрибан иди ве бир дөфә мәним гурашдырдығым бир әһвалата гулаг асандан сонра һеч вахт җадымдан чыхмаҗачаг о сөзләри деди:— «Ибраһим-зад бош шеҗиди, амма сән җазычы олачәгән, китаб җазачәгән!».

Сонралар «түллаб» сөзүнүн дә мө'насыны өҗрәндим ве Гочанын де-дәҗи сөзләр илә «түллаб»ын мө'насы мәнә о гәдәр тә'сир етмишди ки, бә'зән кечәләр җеримә кирәндән сонра җата билмирдим, үрәҗим бир һәҗәчанла, чошгунлуғла долурду, мән, әлбәттә, җазычылығын нә олдуғуну әмәлли-башлы билмирдим, амма үрәҗим көзәл бир һөҗәчанла долу иди ве җухуҗа кедә билмәдиҗим о кечәләрдә мән өз кәлчәҗимлә аз гала Чәфәрин, Адиллин, Әбдүләлинин, Чәбраҗылын машинылары кими фәхр едирдим...

...Гәдим бир философ дүнҗанын мүдрик ве гәмкин сөзләриндән би-рини деҗиб: һәр шеҗ кечиб кедир...

...Бир дөфә Гоча мәнә деди:

— Сиркә кетмәк истәҗирсән?

Мән гулағларыма инанмадым, чүнки җедди иллик өмрүмдә һеч бир театра, сиркә кетмәмишдим, тәкчә киноҗа кетмишдим ве Гочадан бу сөзләри ешидәндә баша дүшдүм ки, нә исә, бир әрәфәдәҗәм ве нәдән-сә, көзләримин габагында чүрбәчүр рәнкләр оҗнамаға башлады: җырмызы җашыла гарышды, җашыл кәҗә гарышды, кәҗ сарыҗа гарышды, сары нарынчыҗа гарышды... Мән билирдим ки, бу—әрәфәсиндә олдуғум о севинчин, хошбәхтлиҗин рәнкиди ве мән кечәләр җеримә кириб җатмаздән әввәл атамын вәрдиш етдиҗим хорултусунун (атам евдә җатанда ве хорулдамаҗанда мән җата билмирдим, чүнки атамнын хорултусуна әдәт етмишдим) мүшәҗәти илә бу рәнкләри көрүрдүм, бу рәнкләр бир-бир-ринә гарышырды, парылдәҗырды ве онлары җырмызы, җашыл, кәҗ, сары, нарынчы ишылтыларында мән бүтүн үрәҗимә җәҗылан илыг бир тәбәссүм вар иди; һәрән атамнын хорултусу кесирди ве мән диксиниб о рәнкләр әләминдән чыхырдым, балача отағымызга, дөрдкүнч миз илә палтар долабынын әрасында җөрдән салынымыш җорған-дөшөҗимин ичине җәҗыдырдым, амма сонра атам җөнә хорулдамаға башлаҗырды мән дә тәзәдән җаваш-җаваш о рәнкләр әләминә кедирдим; мән һәсә бир баҗрам кәзләрдим, әлә бир баҗрам ки, бизим бу балача отағымыздан, кечәләр дә неҗүт плитәсинин иҗини өзүндә сахлаҗан балача мөтбәхимиздән, һөҗәтимиздән, даланымыздан, күчөмиздән узағлардады, амма нә гәдәр узағ олса да, бир вахт кәлиб мәнә тапачәҗды...

...Мән инди дә о узағ ушағлыг чағларыны җадыма саланда фикирлә-ширәм ки, сән бир ишә бах, мән о баҗрамы һәмин балача отағымыздан, балача мөтбәхимиздән, һөҗәтимиздән, даланымыздан, күчөмиздән, о

гоша тут ағачындан, о көрпә сөјүддөн узағларда төсөвүр өдирдим...

...Гоча деди:

— Ахшам сәни сирке апарачағам.

Мәнә елә кәлди ки, кечөлөр јухуја кетмәмишдән әввәл ичинә кирдијим о рәнкләр әләми һеч вахт көрмәдијим о сиркин рәнкләриди.

Һәмнин күн анам да сиркә кедәчәјимә мәнним гәдәр севинирди (чүнки анам да өмрүндә сиркә олмамышды...). күнорта төләсик көјнә јими јујуб мөтбәхдәки нөјүт плитәсинин үстүндә гурутду, үтүләди, шаһварымы да үтүләди, чорабларымын дабанларыны сәлигә илә көзәји сәһманә салды, ахшам чибимә ики аббасы пул гојду ки, сиркә өзүмә конфет вә лимонад алыб вә биз Гоча илә бирликдә сиркә јолланды.

Биз једдинчи сырада отурмушдуг, тамаша һәлә башламашышды адамлар ики-бир, үч-бир кәлиб билетләринә баха-баха јерләрини тапып отурурдулар вә мән бу адамларын арасында олмағымла фәхр өдирдим мәнним бүтүн ичимдә һеч вахт һисс өтмәдијим бир севинчи, чошғунлу вар иди вә мән чох истајирдим ки, анам да инди бурада олајды, атам да инди бурада олајды вә инди онларын да үрәјиндә мәнним үрәјимдәки кими бир севинчи олајды.

Мән өмрүмдә бу бојда бинада, бу гәдәр адамларын арасында олмамышдым вә сиркин күмбәз кими таваны боју асылмыш чүрбөчүр кәндирләр, пилләкөнләр, пәрдөләр, ишығлар елә бил ки, мәнни Бәләкәримин данышдығы о сәһрли әләмә апарып чыхарышды; һәрдән мәнә елә кәлирди ки, бүтүн булар да һөғигәт дөјил, јухуду, јахуд әшитдијини вә көзләримин гаршысында чанландырдығым бир әләмди.

Дүздү, мән бу кирдә, һүндүр, ишығлы јердә бу гәдәр адамын арасында олмағымла фәхр өдирдим, амма ејни заманда мән Гоча илә дә фәхр өдирдим, јанымыздан өтәнләрин һәрдән Гочаја, сонра мәнә бамағлары хошума кәлирди, мән севинирдим вә сиркин мөјдәһәндән кәлән ат ији, тахта көпәјинин ији һәмнин севинчи тамам гејри-әди өдирди.

Гоча бизим мәһәлләмиздә биринчи адам иди ки, институтда охујурду вә биринчи адам иди ки, һезим олачағды; әлбәттә, Гоча машык сүрмүрдү, кизлин-кизлин пәнчәрөлөрдән бахан мәһәлләмизин гызларынын көзүнүн габағында төптәзә «полуторка» илә күчәмиздән кечип даланын габағында дајанмырды, амма Гочанын голтуғунда һөмишә китаблар олурду вә Гочанын голтуғундағы о галын-галын китаблар да мәһәлләмизин адамларына (о чүмләдән кизлин-кизлин пәнчәрөлөрдән бәхан о гызларә) Чәфәрин, Адилин, Әбдүләлинин, Чәбрајылын (сонралар Ағарәһимин) машынларындан аз төсир өтмирди вә аналарымыз бизи өјүд-нәсиһәт верәндә әсас өтибарилә Гочаны мисал чәкирдиләр: — «Бах, көрүрсүз Гочаны! Сиз дә јахшы охујун, китабханалара кедин ки, Гоча кими оласыз!..». һәтта Мухтар да ахшамлар гара «емәдин»дән дүшүб өвинә кәлдији вахтлар, ја да ки, сәһәрләр өвиндән чыхып гарә «емәдин»ә миндији заманлар күчәдә Гочаны көрсә иди салам өтмирди.

Һәмнин ахшам мән өзүмлә вә Гоча илә фәхр едә-едә, сиркин кирди мөјдәһәндән кәлән ат ијини, тахта көпәјинин ијини дүнјанын өн сәһрли ији кими ичимә чәкә-чәкә тамашанын башланмағыны көзләјирдим (әслиндә мәнним үчүн тамаша сиркин бинасына кирдијим дөгигәдән башламашышды!) вә бу вахт бирдән-бирә Әдиләни көрдүм. Әдилә јанындаки бир гыз илә билетләринә баха-баха кәлиб биздән бир аз кәнарда ашағыда, үчүнчү сырада дајанды вә јериндә отурмаздан әввәл көзләрини илә јухары чәркөләри ахтарды, бизи көрән кими, тез көзләрини чәкди вә рефигасы илә јанашы отурду.

112

Мән Әдиләни Гочаја көстәрмәк истадим, мәнә елә кәлирди ки, сәһәрдән бәри бүтүн ичими долдурмуш һәмнин севинчи вә фәрәһ һисси Гочаны да беләкә әлине алыб вә мән Гочанын о севинчини, о фәрәһини даһа да артырмағ истадим, амма... Әдиләни көстәрмәјимә еһтијаж јох иди, Гоча Әдиләни көрүшүдү вә инди дә Әдиләјә тәрәф бахырды.

Мән бирдән-бирә чох пәрт олдум вә өзүмү күчлә сахладым ки, ағламајым, чүнки бирчә анын ичиндә мән баша дүшдүм ки, Гоча мәнни истадијинә көрә сиркә кәлмәмишик, она көрә бура кәлмишик ки, Әдилә дә бура кәлчәкди вә Гоча мәнни она көрә бура кәтирмишик ки, мән балача идим, һеч нә баша дүшмәјәчәкдим вә башгалары да һеч нә баша дүшмәјәчәкди.

Бәјағкы севинчдән, фәрәһдән һеч нә галмады, о көзәл ат ијини, тахта көпәјинин ијини дә даһа һисс өтмәдим вә дуруб ағлаја-ағлаја ичи адамла долу бу бөјүк, кирдә бинадан гачыб кетмәк истадим. Бәлкә дә дуруб гачачағдым, амма Гоча көзләрини Әдиләдән чәкиб мәнә бахды, күлүмсәди, Гочанын ағаппаг дишләрини көрдүм вә горхдум ки, бирдән Гоча да өләр вә бу һисс мәнни ағламаға, дуруб гачмаға гојмады.

Мәсәлә бурасында иди ки, бир мүддәт бундан әввәл, јазын орталарында Ханым хала һөмишәки кими, јенә дә башыны шүшәбәндән чыхарып мәнни чағырды: — «Әләкбәр, әј Әләкбәр! Јенә бу ијнә шоғәриби саплаја билмирәм!..» (Ханым хала бу чүр шикајәтләри аңчаг мәнә өләјерди). Мән гача-гача Ханым халакилә галхдым вә бир јығын көјнәји, чорабы габағына төкүб сәлигә-сәһманә салан Ханым халадан ијнәни алдым, сапы ијнәннин көзүндән кечирдим вә јенә дә далана гачып ојнамағ истадим, амма бу вахт көзүм шүшәбәндин бир күнчүнә гојулмуш јазы масасына саташды. Бу јазы масасы Гочанын иди вә бизим мәһәлләмиздәки өвлөрдә јекәнә јазы масасы иди (чүнки һеч кимә ләзим дөјилди), һөмишә дә үстүндә чүрбөчүр китаблар, кағызлар, гәлмәләр олурду, амма бу дөфә һәмнин јазы масасынын үстүндә ири вә ағаппаг сүмүкләр вар иди. Мән өзүмү сахлаја билмәјиб Ханым халадан сорушдум ки, бу нә сүмүкләрди белә вә Ханым хала да чаваб верди ки, адам сүмүкләриди. Мәнә елә кәлди ки, Ханым халаны јахшы баша дүшмәдим вә тәзәдән сорушдум ки, бу бөјүк сүмүкләр нә сүмүкләриди белә вә Ханым хала да тәзәдән чаваб верди ки, адам сүмүкләриди, сонра да деди ки, Гоча бу сүмүкләри кәтириб кечөләр дәрәс өјрәнир. Дәһшәт мәнни басды вә ајағларым титрәје-титрәје Ханым халакилдән чыхып кәдәндән сонра бир нечә күн һәмнин горхуну, хофу өзүмлә кәздирдим. Бу барәдә һеч кимә һеч нә демәдим, чүнки Гочаны чох истајирдим вә истамирдим ки, ушағлар Гочанын һағгында пис фикрә дүшсүн, амма өзүм Гочаны көрәндә һүркүрдүм, јазы масасынын үстүндәки о ири адам сүмүкләринин ағлығы көзләримин габағындан кетмирди; беләкә күнләр кечди вә Гочанын төбәссүмү һөмишәки кими о гәдәр мұлајим вә илыг иди ки, о ағаппаг адам сүмүкләринин сојуғуну јаваш-јаваш мәнним үрәјимдән чыхарып апарды.

Инди дә Гоча күлүмсәјәндә вә мән Гочанын ағаппаг дишләрини көрәндә о ири адам сүмүкләри бирдән-бирә јадыма дүшдү вә мән горхдум ки, Гоча да өләр...

Гоча гулағыма пычылдады:

— Биз сәнијән тәрпәтдим.

Мән башымы тәрпәтдим.

Гоча јенә гулағыма пычылдады:

— Дилимиз бир, сирримиз бир, һә?

Мән башымы бир дә тәрпәтдим, Гочанын сөзләрини тәсдиг өләдим. Тамаша башлады, амма мән бүтүн фикримни топлајыб өмрүмдә биринчи дөфә көрдүјүм о сирк тамашасына баха билмирдим, чүнки о ири

113

адам сүмүклөрү көзлөрүмүн габагындан чөкилиб кетмирди өз мөн истөмүрдүм ки, нө вахтса Гоча да өлсүн өз Гочанын да сүмүклөрү кимин-се жазы масасынын үстүндө белөчө агарсын; сонра мөн Эдилөжө бах-дым: үзүнүн бир төрөфи көрүүрдү өз Эдилөжө дигетле сиркин мејдан-часына бахырды, амма мөн хисс едирдим ки, бүтүн фикри-зирки бизим жанымызда, даһа доғрусу, Гочанын жанындады. Һөмин анларда Гоча илә Эдиләнин белөчө кизли бахышлары, араларындакы бу кизли үнсийәт нөдөнсө Аф Дөвөнн жәдыма салды өз мөнө елө кәлди ки, Аф Дөвө бу кизли бахышларын, кизли үнсийәтин учундан тутуб јаваш-јаваш кәлөчөк өз Эдиләкилин гапысынын өзгында јатачаг. Јөнө дө Эдилөжө бахдым, ағлыма көлөн бу фикрлөрдөн горхдум өз бајагы о пәртлијимн јәдым-дан чыхартдым, чүнки мөн Эдиләнин дө өлмөјинн истөмирдим.

Мөн һәмишө һамыдан—ушағлардан да, анамдан да, бизө көлөн башга араадлардан да ешитмишдим ки, Эдилө мөһәлләмизин өн көзөл гызыды өз һөјәтымын һөмин сирк күнү једдинчи сырадан үчүнчү сыра-да отурмуш Эдилөжө баха-баха анамдан, ушағлардан, араадлардан ешитдикләримн инди өзүм баша дүшмөјө башлајырдым, көрмөјө баш-лајырдым өз өн гөрмөсө бу иди ки, кет-кедө Эдиләнин гара көзләри, ағ сифәти, тез-тез галхыб-енән долу синөсө мөнө доғма кәлирди, мөн Эдиләнин бүтүн бөдөннндө бир доғмалыг, мөһрәмлик хисс едирдим өз көзләримн Эдиләнин о узун, о галын, о хурмајы һөрүкләриндән чөкө билмирдим; Эдиләнин о галын, хурмајы, гоша һөрүкләри архадан дил-ләринин гаттагыначан узанырды өз биздөн јухары мөһәлләләрин чаван-лары узагдан-узаға Эдилөжө тамаша елөјө-елөјө она «Сачлы гыз»—де-јирдиләр, һөтта өз араларында бизим мөһәллөјө дө «Сачлы гызын мө-һәлләси» дејирдиләр.

Ағач көпөји дөшөнмиш сирк мејданчасында чамбазлар атылыб-дү-шүрдү, һөјәтында илк дөфө көрдүјүм, пар-пар алышыб јәнән палтар кејмиш артстләр өлләриндө чүрбөчүр фигурлар ојнадырды, мөн исө Эдилөжө бахырдым өз фикрләширдим ки, Ханым халанын нө үчүн бу көзөл гызы, бу чүр узун һөрүклү, бу чүр хурмајы сачлы гызы көрмөјө көзү јохду?

Өлбөттө, мөн анамла бир јердө һамама, дүкана кедөндө, ја араад-лар бизө јыгышанда сөһбөтләриндөн билирдим ки, Ханым халанын нө вахтса Абузәр адында бир гардашы олуб өз һөмин Абузәр Эдиләнин анасы Фатма халаја ашиг олуб, амма Фатма хала Абузәри бөјөнмөјиб, папагыч Эбүлфәтө, јөни Эдиләнин атасына өрө кедиб. Сафура хала һа-мамда анамын белинн киселөјө-киселөјө дејирди: — «Гаракүн Фатма, куја ки, бир ағ күнө чыхыб, Абузәри бөјөнмөјиб, папагыч Эбүлфәтө өрө кедиб... Эбүлфәт јазыг да нејнесин? Кечө-күндүз папаг тикиб о гаракүн гызлары доландырыр дө...».

Фатма хала илә Эбүлфәт әминин Эдилөдөн башга дөрд гызы вар иди, дөрдү дө өрдө иди, амма биринин өри адам бычагламышды өз түрмөдө јәтырды, о бирисинин өри нечө ил иди ки, хөстөлөнөб јорған-дөшөјө дүшүшдү, о бири ики гызын да доланашачағы, күзөрәны о гө-дөр дө јакшы дејилди өз бу гызларын һамысы бир дөстө ушағлары илә бөрабәр, папагыч Эбүлфәтин өлинө бахырдылар. Эдилө кичји иди, һөлө өрө кетмөмишди өз Сафура хала һамамда анамын белинн киселө-јө-киселөјө дејирди: — «Аллаһа анд олсун, мөн Сафура, бу чағачан о Эдилө көзөлијиндө, ону көрүм јәнмөсын, гыз хөјлағы көрмөмишөм!.. Ағыл дејирсөн, бунда!.. һөја дејирсөн, бунда!.. Ханымын о дохтур оғ-лујинда ки, Лејли-Мөчнундулар!..». Мис парчла лөјөндөн исти су кө-түрүб өз башына төкө-төкө бөдөннинн сабунуну јујән Фирузе хала де-јирди: — «Ағөз, билмирсиз бөјөм ки, Ханымда дөвө кинн вар!.. Гојар бөјөм ки, ја оғлу кедиб Фатманын гызыны көлин көтирө өвө!.. Ханым

дөјүл о, көлөсиди!..». Мөшөдиханым хала лөјөнө су долдура-долдура дејирди: — «Дедилер ки, ај Мөчнун, ај башыва дөнөк сөнин, бу Лејли гапгара кифирин билрди, нө көрмүсөн бунда ки, ашиг олмусан бунә! Мөчнун билирсиз нө чааб верди, ағөз? Мөчнун деди ки, сиз Лејлијө мөним көзүмнөн бахын!.. Абузәр бојлу-бухунлујду, аллаһ Гочанын ча-ныны саламат елесин, елө Гоча кинн шөкилли бир оғланыјды, нолар анчаг Фатма гарақүнүн көзү Эбүлфәти сөнди, Абузәри сөчмөди дө, чүнки бу гарақүн башы күллү Фатма Эбүлфәтө бахды Мөчнунун көзү-нән... Олан олду, кечөн кечди дө, ағөз, Ханым дәј нө истөјир бу бичәрө ушагдан? Бах, мөн өлү, сиз дири, көрөрсиз, Ханымын оғланларына ким кәлсө, вәј һалына!.. Ағөз, Ханымда чөлләд үрөји вар!..». Мөшөдиханым хала һәмишөки кими, ачыг-ашкар ағ елөди өз бу дөфө дө амам Сафура халанын белинн киселөјө-киселөјө деди: — «Ағөз, вәллаһ, Ханым хала-дан үрөји јумшаг адам јохду!.. Танымырсыз сиз ону...». О заман мөн һөк өз сачы таман төкүлмүш папагыч Эбүлфәт әминн көзләримин га-багына көтириб сидг-үрөкдөн төөчүб едирдим ки, Эбүлфәт әмијө Мөчнун кими нечө бахмаг олар?

Ханым халанын өзү араадларын јанында оландө, өлбөттө, нө Са-фура хала, нө Фирузе хала, нө дө хусусән Мөшөдиханым хала бөлө сөһбөтләр еләмирди, һөтта Ханым хала өзү олмајанда да бөлө сөһбөт-ләр елөјөн араадлар һәрдөн-бир гапыја төрөф бахырдылар ки, бирдөн Ханым хала ичөри кирөр...

Абузәр чохдан өрөм олуб өлмүшдү өз мөн онун төкчө шөклини көрмүшдүм, амма онун шөклини көрдүјүм о күн һәмишөлик јадда-шында галмышды, чүнки һөмин күн Ханым халанын да көзләриндө ики килө јаш көрмүшдүм... Мөн мөһәлләмиздөки араадларын һамысынын ағләмәғны көрмүшдүм, чүнки бизим мөһәлләнин араадларынын көзү-нүн јашы өлләриндө олурду (анам кинн) өз бөд бир хөбәр ешидөндө о сәат көврөлирдиләр, ағлајырдылар; төкчө Ханым халанын ағламағны көрмөмишдим, амма һөмин күн атам Ростовдан дузлу балыглар көтир-мишди өз һөмин балыглар амамын чох хошуна көлмишди: — «Ағзын дада көлсин, ај Ағакөрим, башыва дөнүм сөнин, елө бил лап халис Ән-зәли балыгыды!» өз о балыглар о гөдөр амамын хошуна көлмишди ки, бирини мөнө вериб Ханым халакилә пәј көндөрмишди, мөн дө тахта пилләкөнлөрлө икинчи мөртөбөјө галхыб Ханым халакилин шүшөбөн-диндән кечиб отағларына кирдим, Абузәрин шөклини дө отағын дива-рындан асылмыш көрдүм, һәмишө анчаг шүшөбөндө көлдијимө көрө (Ха-ным хала демөк олар ки, һәмишө шүшөбөндөдө отурурду, мөн дө анчаг шүшөбөндөдө олурдум, амма һөмин күн отагда иди), бу шөкли бирин-чи дөфө иди ки, көрдүм өз өввөлчө елө билдим ки, Гочады: — «Гоча-ды!» өз Ханым халанын да көзләриндөн сүзүлүб јанағы илә ахан о ики килө көз јашыны да онда көрдүм: — «Јох, дәјысыды, накам Абузәри, өврөмләди, өлдү, торпағы саны јашасын, Гоча чох ошхајыр она...». Ха-ным хала нө папагыч Эбүлфәтө, нө Фатма халаја, нө дө гызларына са-лам верирди өз һамы билрди ки, Ханым халанын бу адамлары көр-мөјө көзү јохду. Јазыг Фатма хала һәмишө көздө-гулагда олурду, гор-ха-горха һамама кедирди ки, бирдөн Ханым хала орда олар, араадлар-ла бир јерө јыгыша билмирди ки, бирдөн Ханым хала көлөр өз бизим мөһәлләмиз дө белөчө сөксөкө ичиндө јашајырды.

Эдилө көзләринн сиркин кирдө мејданчасына зилләмишди, амма мөн хисс едирдим ки, бүтүн фикри- зирки бизим жанымыздады, јөни Го-чанын јанындады. Мөһәлләдө һамы билрди ки, Гоча илә Эдилө бир-бирини истөјирләр өз бу сөһбөт мөним өз јолдашларымын да марагла гулаг асдығымыз өз мөһәлләмизин кизли сирлериндөн бири кинн бир-биримизе данышдығымыз өһвәлат иди. Дуздү, сәатсөз Кулаға илә араа-ды Сога да (мөним амамын адашы) бизим мөһө:лөдө јашајырды өз

мәһәлләдә чамаатын көзү габагында, кишиләрин янында, һәтта Әли-әббас кишинин янында гол-гола кедирдиләр, амма буна даһа һамы өр-рәнмишди, өзү дә нә Күләга, нә дә Сона мәһәлләнин ишләринә гарыш-мәзды, һеч кимлә әләгәләри јох иди, һәмишә бир јердә олурдулар, бир-бирләриндән әјрilmырдылар, амма Гоча илә Әдиләнин бир-бирләрини истәмәји башга әһвалат иди (бурада бир кизлинлик вар иди, Ханым халанын кини, әдавати вар иди!) вә бизә елә кәлирди ки, бу әһвалатла, јә-ни Әдилә илә Гочанын бу чүр кизлин-кизлини бир-бирләрини истәмәји илә Балакәримин данышдығы о сәһрилә әһвалатлар арасында бир јахын-лыг вар, амма һәрдән ахшамлар Балакәримин башына јығышәндә вә бу барәдә сөз дүшәндә Балакәрим башга шеј дејирди: — «Бу Ромо илә Чүлетин әһвалатыды. Онлары да аталары, аналары гојмады ки, бир-биринә гисмәт олсун, икиси дә өлдү. Сонра аталары да, аналары да пешиман олду әмәлләриндән, нөшүн ки, чох бөјүк сәһә еләмишдиләр, амма сонрадан атылан даш топуға дәјәр, јәни ки, сонрақы пешиманчы-лыг фајда вермәз...».

Дүздү, һәмин сирк күнү мән пәрт олмушдум, амма мән Әдиләјә ба-хырдым, сиркин таванындан асылмыш чүрбәчүр ишыгларын алтында парылдајан о галын хурмајы һөрүкләринә бахырдым, һәрдән лап јавашчадан голуму јанымда отурмуш Гочанын голуна тохундурудум вә бүтүн үрәјимлә, бүтүн зәһнимлә истәмирдим ки, онлар өлсүн.

Мәним үрәјимдә сәбәбини билмәдјим бир никаранчылыг вар иди, көзләрим Әдиләдән чәкиб сиркин мејданчасына бахырдым, амма өзүмдән асылы олмадан тәзәдән Әдиләјә бахырдым; о никаранчылыг-дан башга да мәним үрәјимдә гәрибә һиссләр әмәлә кәлмишди, амма мән һәмин һиссләрдән баш ача билмирдим, билмирдим ки, мән севи-нирәм, јохса кәдрләнирәм вә бу заман Гоча јенә дә гулағамы пычыл-дады:

— Достуг дә биз! Дилимиз бир, сирримиз бир, һә?

Мән башымы тәрпәтдим, Гочанын сөзләрини тәсдиг етдим.

Гоча пенчәјинин деш чибиндән үчкүнч бүкдүјү бир кағыз чыхарт-ды, мәнә верди вә һәмин пычылы илә:

— Верәрсән она,—деди.—Инди фасилә олачаг...

Мән о үчкүнч мәктубу әлимдә тутмушдум вә мәнә елә кәлирди ки, һәмин мәктубдан бәдәнимә бир нәвазиш, бир мұлајимлик јәјилыр, һәмин нәвазиш, һәмин мұлајимлик бајагкы пәртлији, инчиклији јүјүб апа-рыр вә мән јенә дә бу бөјүк, бу ишыглы залда, бу гәдәр адамларла бир јердә олдуғума көрә, Гоча илә јанашы отурдуғума көрә вә һәтта Әди-ләнин дә бурада олдуғуна көрә, даһа доғрусу Әдиләнин дә әввәлчәдән Гоча илә сөзләшиб бура кәлдијинә көрә севинмәјә башлајырдым; әлим-дә тутдуғум о үчкүнч мәктуб елә бил ки, мәнә дә Гоча илә Әдиләнин мүнәсибәтләринә бағламышды, бирләшдирмишди, елә бил ки, биз үчү-мүз дә ејни сиррин ичиндә идик вә мән өзүмү Балакәримин данышдығы о сирли әһвалатларын гәһрәманларындан бири кими һисс едирдим.

Фасилә башлады вә Әдилә јанындакы гыз илә бирликдә ајаға гал-хыб залдан чыхды. Әдилә бизә тәрәф бахмады, амма мән һисс етдим ки, күчлә өзүнү сахлады ки, бизә тәрәф бахмасын вә мәним Әдиләјә јә-зыгым кәлди, һәтта көрдүм ки, көзләрим долур.

Гоча тәвәччүблә мәнә бахды:

— Нә олуб?

Мән тәләсик:

— һеч нә...—дедим вә күлүмсәдим; сиркин ишығы көзләrimi тут-муш о јаш тор ичиндә даһа артыг парылдады.

Гоча сорушду:

— Верирсән мәктубу?

Мән:

— һә,—дедим вә ајаға галхыб Әдиләкилин ардынча залдан чых-дым.

Әлбәттә, Әдилә илә Гоча бу гәдәр чамаатын көзү габагында көрү-шә билмәздиләр, дәјаныб даныша билмәздиләр, чүнки Әдилә Гочанын нишанлысы дејилди вә таныјан олсајды, билән олсајды, нә дејәрди?

Фоје адамла долу иди вә мән әлимдә тутдуғум о үчкүнч мәктубла бирликдә бу јад адамларын арасында долашыб Әдиләни ахтарырдым вә јаваш-јаваш даһа да артан бир никаранчылыгла фикирләширдим ки, бирдән фасилә гуртарана кими Әдиләни тапа билмәрәм вә бу мәктубу Әдиләјә верә билмәрәм; әлбәттә, мән о үчкүнч мәктубун ичиндә нә јә-зылдығыны билмирәм, амма билирдим ки, бу көзәл мәктубду вә бу көзәл мәктубу мутләг Әдиләјә чәтдирмаг лазымды.

— Әләкбәр!.. Әләкбәр!..

Мән бу танымаз-билинмәз адамларын арасында бирдән-бирә бе-ләчә өз адымы ешидәндә, әввәлчә тәвәччүб ичиндә донуб галдым, сон-ра рәфигәси илә бир јердә буфетин јанында дәјанмыш Әдиләни көрдүм.

Әлбәттә, Әдилә мәнә таныјырды, билирди ки, мәһәллә ушағым, амма һеч вахт мәнә чағырмамышды, мәнәлә данышмамышды вә доғ-русу, Әдиләнин мәнә адымла чағырмасы, мәнәлә адымы билмәси үрәјим-лә елә бир фәрәһ кәтирди ки, бајагкы фәрәһ һисси, гүрүр бунун јанын-да бир һеч иди.

— Әләкбәр!..

Мән онлара јахынлашдым — билмирәм нијә? Амма үрәјим шиддәт-лә дејүнмәјә башлады, дилим гуруду, билмәдим ки, нә едим? Нә дејим? Амма Әдилә дә, јанындакы гыз да мәнә јох, әлимдә тутдуғум о үчкүнч мәктуба бахырды, сонра Әдилә сорушду:

— Нечәсән, Әләкбәр?

Әдиләнин сәси елә јумшаг, елә мұлајим иди ки, бу сәсдә елә бир нәвазиш, мәһрәмлик вар иди ки, мәнә елә кәлди ки, бу сәс дә өслиндә Әдиләнин, јәни мәнәлә гаршында дајанмыш бу гызын, бу доғруч ада-мын јох, о сирли әһвалатлардан кәлән бир сәсди.

Бүтүн күчүмү топладым ки, сәсим титрәмәсин вә дедим:

— Јахшыјам...

Араја сүкут чөкдү.

Јанымыздан өтән, Фоједә көзишән адамлар һәрдән марәгла, бә'зән һәтта һејрәтлә Әдиләнин о хурмајы, о галын вә узун гоша һөрүјүнә ба-хырды вә мән бу адамларын, хүсусән чаван оғланларын көзләриндәки о ифәдәјә көрә дә Әдиләјә, Гочајла, онларын арасындакы мүнәсибәт-лә вә мәним һәмин мүнәсибәтин ичиндә олмағымла өјүнүрдүм, амма һөјәчаным кечиб кетмирди, үрәјим еләчә дејүнүрдү, ағзым еләчә гуп-гуру иди.

Мән билмирдим ки, о үчкүнч мәктубу бу гызын јанында Әдиләјә верим, јохса јох? Дејим ки, бу мәктуб Гочаданды, јохса јох? Әдилә јә-ваш-јаваш гызарырды вә јәгин о узаг јаз ахшамы сиркдә, буфетин јә-нында Әдилә дә билмирди ки, нә десин, һәмин балача Әләкбәрдән о үчкүнч мәктубу өзү алсын, јохса көзләсин? Әдиләнин јанындакы гыз мәнә бахыб күлүмсәјирди вә бирдән деди:

— Әләкбәр, Әдиләлә мән бачылығыг, бир-биримиздән сирримиз јохду...

Әдилә дә тез деди:

— һә, Тамарајла бачылығыг биз, сирримиз јохду бир-биримиздән...

Бир дөфә базардан нар алырдым, мөндөн ирелидә јашлы бир гадын да нар алырды вә бармаглары илә нарын берклијини-бошлуғуну јохлаја-јохлаја бир-бир сечиб төрөзијә јығырды. Ири «аэродром» папағыны көзлеринин үстүнөчөн салламыш нар сатан оғлан әтираз едирди:

— Белә олмаз ахы, әј бачы!.. Сән сечиб јығырсан һамысыны өзүнә, бәс јердә галаныны ким алачаг?

Јашлы гадын:

— Хәстәм вар...—дејирди.—Гој бир аз фәрли нар олсун...

— Онда килосуну үч манатдан көтүр!..

— Өзүн дедим ки, килосу ики манат әлли гәпијәди.

— Ахы, мән демәдим ки, әј бачы, сечәсән бир-бир...

Сазаглы бир гыш күнү иди вә мән өјиндәки түнд көј, нимдаш палтосуна сығышмајан бу көк гадына, бу көк гадынның гырыш дүшмүш сифәтинә, елә бил ки, рәнкин итирмиш сулу көзлеринә, түнд көј шлјапысының алтындан чыхмыш ағ сачларына, бир-бир нар сечөн бармагларындакы сәһәр-ахшам мәтбәхдә кечән күнләрдән хәбәр верән назик бычаг излеринә баха-баха бирдән-бирә ону таныдым. О јашлы гадына о узун-узун илләр бундан әввәл чәми бир дөфә сиркдә вә бир дөфә дә гебиристанлыгдә көрдүјүм Тамара арасында һеч бир охшарлыг јох иди, амма мән һәмин сазаглы гыш күнү базарда ону көрән кими таныдым.

О көк, о јашлы гадын базарда бир-бир нар сечирди вә мән күчлә өзүмү сахлајырдым ки, онун о мәтбәхли өлләрини өлләримин арасына алмајым, сорушмајым ки, нечә олду о төбәссүм, о күлүш, сорушмајым ки, о узак јаз ахшамы, сиркдә, буфетин јанында сизинлә үзбәүз дәјанмыш о балача Әләкбәри хатырлајырсынызмы?

Нар сатан оғлан елә һәј дејинирди:

— Белә олмаз, бачы, вәллаһ, белә олмаз! Сән сечдин гуртәрдың бу нары!..

Јашлы гадын:

— Хәстәм вар, әј гардаш,—дејирди.—Јохса сечмәздим...

— Онда үч манат верчәкәсән!

— Нијә? Өзүн дедим ки, ики манат әлли гәпијәди!..

Нар сатан оғлан исе елә дедијини дејирди:

— Мән демәдим ки, сечәсән бир-бир!.. һәрәнин бир дәрди-сәри вар дә, бачы, сән сечиб јығырсан һамысыны, бәс јердә галаныны ким алачаг?

— Мән аларам,—дедим.—Јердә галаныны мәнә сатарсан.

Јашлы гадын чөнүб мәнә бахды вә әлбәттә, мәнә танымады, амма сулу көзлериндә бир миннәтдәрлыг вар иди:

— Мәсәлә пулда дејил,—деди.—Догрудан хәстәм вар, истәјирәм ки, јахшы нар олсун.

— Баша дүшүрәм,—дедим.

Сонра алдыгы һәмин бир кило нары чох илләрин базарлыгыны өләмиш мешин зәнбилинә јыгды, нарын пулуну верди вә чыхыб кетди.

О јашлы, көк гадынның—Тамараның сулу көзлериндәки о ани миннәтдәрлыг һәмин сазаглы гыш күнү мәним үрәјими дәһә артыг сыхды.

IX

Һәмин јаз ахшамы сиркдә, буфетин јанында дәјәнйиб өлимдә тутдуғу о үчкүнч мәктубу Әдиләјә узатдым вә Әдилә чәлд һәмин мәктубу

алыб назик редикүлүнү ачды, мәктубу редикүлә гојду вә Тамара дә елә диггәтлә о редикүлә бахды ки, елә бил Гочаның мәктубуну елә редикүлдән охумаг истәјирди; сонра Әдилә редикүлүндән башга бир үчкүнч мәктуб чыхартды, ики дәнә шоколад конфет чыхартды вә әввәлчә о шоколад конфетләри мәнә верди:

— Ала, Әләкбәр, сәнин үчүндү бунлар...

Мән Әдиләнин әлиндәки о ики шоколад конфетә бахырдым, о конфетләр шах-шах кағызга бүкүллүшдү, о шах-шах кағызларын үстүндә гыпгырмазы лаләләр шәкилләри чәкилмишди вә мән билмирдим ки, бу конфетләри көтүрүм, јохса јох? Амма сонралар мән Әдиләнин әлиндәки о ики шоколад конфет барәдә фикирләшәндә көзләримин габагына һәмин конфетләр јох, һәмин конфетләр бүкүллүш о шах-шах кағызлар, о гыпгырмазы лаләләр јох, Әдиләнин о көзәл, о мәһрибан әли көлирди вә һәр дөфә дә мән истәјирдим ки, о көзәл, о мәһрибан әл мәним сәчләримә сығалласын, үзүмдә көзсин; бу һисс, бу арзу һәмишә дә елә бил, өзү илә бир көврәклик көтирди, јәгин она көрә ки, о әлдә һәмин көзәлликлә, мәһрибанлыгла барәбәр, нәсә бир һәзинлик дә вар иди.

Әдилә јумшаг сәси илә:

— Көтүр, Әләкбәр,—деди.—Гој ағзың ширин олсун... һеч ол...

сәнин үрәјин шад олсун, Әләкбәр...

Бу сөзләрдән сонра, мән о ики шоколад конфети көтүрдүм; сонра Әдилә мәктубу мәнә узатды:

— Буну да вер ОНА, Әләкбәр...

Мән бу тәзә мәктубу да Әдиләдән алдым вә бирдән-бирә фикирләшдим ки, нә көзәл оларды, Әдилә бу мәктубу мәнә јазмыш олсајды вә бирдән-бирә ағлыма кәлән бу фикир мәнә диксиндирди, сонра мән белә фикирләшдјим үчүн өз үрәјимдә Гочадан хәчләт чәкдим.

Әдилә илә үзбәүз дәјәнмишдым, Әдиләнин вердији мәктуб мәним әлимдә иди, мән кетмәлијдим, һәмин мәктубу Гочаја вермәли идим, амма чеврилиб чыхыб кәдә билмирдим; бәлкә утанырдым? Бәлкә һәјәчәндән иди, тәәсүрәтләрин чохлуғундан иди? Билмирәм, мән башымы ашагы дикмишдим, јалныз Әдиләнин ајагларыны вә бир дә ки, о узун, галын, о хурмајы һөрүкләрин үчләрини көрүрдүм; сонра Шөвкәт јадыма дүшдү. Әлбәттә, мән баша дүшүрдүм ки, Әдилә илә Шөвкәт башга-башга адамларды, амма инди һисс едирдим ки, Әдиләдә дә Шөвкәтдә олан нәсә вар, бу «нәсә»нин нә олдугуну билмирдим, амма һәми Шөвкәтдән пис сөзләр данышырды вә мән Әдилә илә үзбәүз дәјәнйиб башымы ашагы дикдијим о дәгигәләрдә истәмирдим ки, һәмин «нәсә» Әдиләдә дә олсун.

Гоча өз јериндә отурмушду вә мән кәлиб Әдиләнин вердији мәктубу Гочаја узатдым, Гоча дә Әдилә кими мәктубу тәз мөндән алды, амма чибинә гојмады, елә о дәгигә дә ачыб охумага башлады.

Онда 1941-чи илин јазы иди вә мән һәлә јалныз пәјрызда биринчи сифә кәдәчәкдим, амма мән өзүм һәрфләри чохдон өрәнмишдим сәрбәст охујурдум. Гоча Әдиләнин мәктуб јаздыгы о дама-дама дөфәр кағзыны көзләринин габагында тутуб охујурду вә мән дә бүтүн диггәтими топлајыб кағзын о бири үзүнү, јәни архасыны, мәнним көзләримин габагындакы һиссәсини һәччәләјә-һәччәләјә охумага башладым вә јалныз дөрд мисрәлыг бир бәнди охумага маңал тапдым вә о дөрд мисрәлыг бәнд һәмишәлик мәним јадымда галды:

Мәктуб, сәни ад өјләрәм,
Почта аманат өјләрәм,
Хәдиб Гочаја чатмасан,
Бил ки, гијәмәт өјләрәм.

Өлбөттө, мөн чох истөйрдим ки, орадакы «Почта» сөзүнүн өзөңинө мөңим адым олајды, чүңки бу мөктүбу Эдиле почтаја өманөт еләма-мишди, мөңө өманөт еләмишди, амма һәр һалда о дөрд мисрада ма-ним адым олмаса да, мөңө елә кәлирди ки, о дөрд мисрада јазыланлар мөңө дө нөсө кезәл сөзлөр дејир, мөн дө бу јазышманын иштиракчысы идим, бу кизли маһәббәтдө мөңим дө нөсө бир өманөтним вар иди.

Сонра Гоча һәмнин дама-дама мөктәбли дөфтөринин о бири үзүнү чевирди ки, мөктүбун ардыны охусун вә мөн јенө дө башымы габарга әјиб, бүтүн диггәтими топлајыб бу дөфә Эдиләнин мөктүбунун әвәәли-ни һөччөләмөјө башладым:

СЕВИМЛИ МӨКТҮБ

Сәнә... кејдө... ганад чалан... азад гуш...лардөң дө артыг бир... хошбөхтлик ар... әр... арзулајырам, әзизим. Бу... ар...зудан сонра, үрөјимин... өң дөрки ку... кушәсиндө бәслөдијим... гызылкул... әтирли са-ламымы... сәнө төг... төгдим едирәм...

Бундан сонрасыны охумага мачал тапмадым, чүңки Гоча еһтијатла мөктүбу гатлајыб пенчәјинин дөш чибинө гојду вә биз сиркин мејдан-часына тамаша еләмөјө башладыг.

Фасилә гуртармышды, мејданчада тамашанын икинчи һиссәси баш-ламышды вә Эдилә илә Гочанын мөктүбләшмәсиндә сонра, о кезәл «Севимли мөктүб» сөзүндөң, бу сөзүн алтындан сәлигә илә чәкилмиш далғавары гырмызы хөтдөң сонра, о чүмлөләрдөң сонра мөңим үрөји-мин о ишыглы сирк севинчи јенө дө гајыдыб кәлмишди, әвәәлкиндөң дө күчлү, чошгун кәлмишди вә мөн тамам гајысыз, тамам бир јүңкүллүк ичиндө күлө-күлө мејданчаја бахырдым, Гоча да күлө-күлө мејданча-ја бахырды, Эдилә дө күлө-күлө мејданчаја бахырды; мөңө елә кәлир-ди, мејданчадан кәлән о тахта көпөјинин ијинә, о ат ијинә гызылкул әтри дө гарышыб, мөн өзүмдө бир гуш азадлыгы һисс едирдим, «Се-вимли мөктүб» сөзүнүн алтындан чәкилмиш о далғавари хөттин гыр-мызысы мөңим көзләримдө бүтүн сирки севинч рөңиниә бүрүмүшдү вә мөн, өлбөттө, хошбөхт идим.

Мејданчада ики төлхөк бир-бири илә бөрдөң сөһбөт едирди; би-ринин јенө вә гырмызы бурну вар иди, о биринин шалвары дизинчөң иди, бөјүк вә дама-дама пенчөји вар иди, өзү дө тамам күрөң иди.

Гырмызыбурун күрөңө дөди:

— Сағлыгла галын, әзиз дост!.. Мөн даһа кедирәм...

— Кедирсиниз?

— һә. Сиркдөң һәмишәлик кедирәм. Әлвида!..

— һөләлик. Көрүшөнөдөк!

— Биз даһа көрүшмөјөчөјик!

— Нијә?

— Нечө нијә? Мөн сиркдөң һәмишәлик кедирәм!

— Сиркдөң һөч һара кедө билмөјөчөксиз!

— Нијә?

— Она көрө ки, бүтүн дунја сиркдири! һара кетсөңиз, јенө дө тамә-шанын ичиндө олачәгсыз!

Гоча пычылдады:

— Дүз дејир...

Мөн дө башымы төрләдиб Гочанын пычылдадыгы сөзләри төсдиң етдим, амма өслиндө гырмызыбурунла күрөңин сөһбәтиндөң һөч бир шөј баша дүшмөдим...

...Кезәл күнлөр вар иди...

...Амма мөңим үчүн фәрги јох иди, чүңки мөн о сирк севинчинин ичиндә идим, чүңки о тахта көпөјинин ијинә, о ат ијинә гызылкулдөң әтри гатышмышды, чүңки о «Севимли мөктүб»ун алтындан чәкилмиш далғавари хөттин гырмызысы мөңим көзләримин гарысындәң кетмирди, о гырмызыда бир шөффафлыг вар иди вә мөн елә бил ки, мејданчаја дө, Эдиләјө дө, Эдиләнин хурмајы, галын вә узун гоша һөрүкләринә дө о шаффаф гырмызынын архасындәң бахырдым.

Гырмызыбурун дөди:

— Нө олар? Амма мөн даһа сизин дөдијиниз о сиркдө төлхөклик еләјиб чәмааты күлдүрмөјөчөјөң. Бөсди даһал Инди гој башгалары төл-хөклик еләсин, мөн күлүм! Артыг мөн ихтирачыјам! Елә бир көшф елә-мишөң ки, газанчымын сајы-һесабы олмајачаг!

— Ихтирачысыныз? Нө көшф етмисиниз?

— һөч, елә-белә...

Гырмызыбурун өлләрини аз гала дирсөкләринчөң шалвар чиблө-ринин ичинә салыб форслу-форслу мејданчада кәзирди, бизә бахыб көз вурурду вә биз дө күлүрдүк; Гоча да күлүрдү, Эдилә дө күлүрдү вә мөн истөјирдим ки, Эдилә һәмишө, бах, беләчә күлсүн.

Күрөң сорушду:

— Бир дејин көрөк, ахы сиз нө көшф етмисиз?

Гырмызыбурун јенө дө бизә көз вуруб дөди:

— Пахыллыг еләјир е-е-е!..

Күрөң дөди:

— Дөмөли, јалән дејирсиз! һөч нө көшф етмәмисиз!

— Етмишөм!

— Нө?

— Дунјанын өң бөјүк көшфләриндөң бирини! Сизчө, зөңкли саат-сыз һәјәт мүмкүндү?

Күрөң бир аз фикирләшөңдөң сонра дөди:

— Јох!

— Күрөң оландә нө олар?.. Башы јахшы ишлөјир!

— Нө дејирсиз?

— һөч... Мөн зөңкли саатдәң да јахшы бир шөј көшф етмишөм! Ишләмөјинө сөз ола билмөз!

— Чох гәрибәди... Сизин ихтиранын гурулушу нечөди?

— Илк бахышда чох әдиди.

— Еһ, онсуз да дунјада һөр шөј ади олуб: анадәң олмаг да, өл-мөк дө...

— Бөс сөһөр тездөң јухудәң дурмаг?

— һө, о чөтин ишди...

Эдилә күлүрдү вә Эдилә күлөңдө јанагларында алмачыглар өмөлө кәлирди вә мөңө елә кәлирди ки, Эдиләнин јанагларындакы о алма-чыглар јалныз мөңимлә Гоча үчүн өмөлө кәлир.

— Мөңим ихтирам беләдир: бир дөңө шәм көтүрүрсүнүз. Бах, бу чүр. — Гырмызыбурун чибиндөң бир дөңө ағ шәм чыхартды. — Мөн һө-сәбламышам ки, бу шәм дүз он саата јаныб гуртарыр. Буна көрө дө көрүрсүнүз, хөтлөр чәкиб шамы он јерә бөлмүшөң. Кечө саат он ики-дө кирисиниз јеринизө. Сөһөр, мисал үчүн, саат алтыда дурмалысы-ныз. Шәмдәң дөрд һиссө кәсиб көтүрүрсүнүз, галыр дүз алты һиссө, сонра јандырыб гојурсунуз азыныза. Шәм азынызда јаныр, сиз исө јөтырсыныз. Сөһөр саат алты олан кими, додагларынызда исти һисс едирсиниз, о саат да јухудәң дурурсунуз! һө, нечөди!

— Пис дејил...

— Ө'ладыр, ө'ла! Дилиниз кәлмир ки, дөјөсиниз ө'ладыр! Чүңки ихтөмирсиниз мөн сиркдөң көдим!

— Јох, масала бурасындадыр ки, сизин ихтираныз намы үчүн жара мыр...

— Жарамыр? Није?

— Она көрө ки, мисал үчүн, мән архасы үстө јатмырам, әксина, үзүгөјлү јатырам...

— На олсун?

— Нечә на олсун? Шамы бәс...?

— һә?

— һә!..

— Ејби јох, гој бу сизи нараһат еләмәсин! Бунун да әлачыны тапмышам...

Гырмызыбурун хәлиб күрәнин гулағына нәсә пычылдады, һеч ким һеч на ешитмәди, амма һапы күлмәкдән уғунуб кетди; Гоча да күлүрдү, Тамара да күлүрдү, такчә Әдилә күлмәди вә мән узагдан-узага көрдүм ки, Әдилә гызарды; Гочадан сорушдум:

— Чамаат није күлүр?

Гоча күлә-күлә деди:

— Сән белә шейләрә фикир вермә...

Мән јенә дө башымы тәрпәдиб Гочәјлә разылашдым, јә'ни ки, јахшы, фикир вермәјәчәјәм, амма мән һеч нәји башә дүшмәсәм дә, буну баша дүшүрдүм ки, әкәр Әдилә күлмәдисә, әкәр Әдилә еләчә гызардыса, демәли Әдилә јахшы гызды, демәли Шөвкәт кими дејил вә бир һалда ки, Әдилә белә јахшы гыз иди, бир һалда ки, Әдилә Шөвкәт кими дејилди, онда Ханым хала да көрәк буну биләјди, баша дүшәјди, мән истәјирдим ки, инди Ханым хала да бурда олајды вә Әдиләнин күлмәјини, беләчә гызармағыны көрәјди.

Мән бүтүн бунлары фикирләширдим, үрәјимдә бир севинч, бир шадлыг вар иди, гәмма о бајагкы никаранчылыг да нәдәнсә тамам кечиб кетмирди, сиркин мејданчасында исә бу дөфә атлар чапырды вә тө'лимчи һәр дөфә узун гамчысыны шагылты илә јерә вуранда мән сөксөнирдим, мәнә елә көлирди ки, инди Ағ Дәвә дә гачыб сиркин мејданчасына кәләчәк, атларла бир јердә мејданчада дөврә вурачәг, сонра да келиб Әдиләнин габағында јатачәг; амма бир аздан о никаранчылыг да кечиб кетди, гашовланмыш түкләри парылдајан о сәғлам атларын мејданчада беләчә дөврә вуруб чапмасы һәр шеји мәним јадымдан чыхартды, мән јенә дө тәпәдән дырнағачан о сирк севинчинин ичиндә идим, јенә дө о гызылкүлүн әтрини һисс едирдим, о шаффаф гырмызы көзләримин габағында иди.

Тамаша гуртаранда Гоча:

— һә, нечәди!—сорушду.

— Јахшыды!..—дедим.

— Сәни тез-тез сиркә кәтирәчәјәм.

Тамаша гуртармышды, Әдилә дә, Тамара да ајаға галхыб чамаатла бирликдә јаваш-јаваш чыхыша доғру кедирди, мән дә Әдиләкилдән бир аз архада Гочанын әлиндән тутуб чыхыша тәрәф аддымләјирдим вә мәним үрәјимдә бир аз гәмкинлик вар иди, чүнки о ағач кәпәјинин ији дә, ат ији дә, гырмызыбурун да, күрән дә даһа хәтирәјә чеврилирди, чүнки о гызылкүлүн әтри дә, о «Севимли мәктуб» дә, «Севимли мәктубун алтындан чөкилмиш о далғавари гырмызы хәтт дә хәтирәјә чеврилирди вә јәгин ки, о заман о балача Әләкбәр једди иллик һөјатында илк дөфә индинин чәми бир андан сонра хәтирәјә чеврилмәсини һисс едирди, хәтирәләрин һөмишә кечмишдә галдығыны вә о кечмишин исә әбедилијини сөғ-төбин дүјүрдү; јәгин белә иди...

Биз чамаатла бирликдә фөјәјә чыхдыг вә бу заман Әдилә имкән тапыб башыны бир балача архаја чевирди вә бир анлыг, чәми бирчә

анлыг Гочәјә бахды, амма Әдиләнин о бир анлыг кизли бахышында дә, елә бил, гызылкүлүн әтри варды вә мән өзүмдән асылы олмајараг фикирләшдим ки, көрәсән һачанса, ким исә мәнә дә белә бахачагмы? вә мәним үрәјимдә о узаг кәләчәјин нараһатлығы јаранды, амма бу нараһатлыгда бир өзизлик, бир доғмалыг вар иди, бу нараһатлығын наме'луллуғу ишыглы иди, фәрәһли иди.

Әлбәттә, Гоча да о бир анлыг кизли бахышы көрдү вә мән һисс етдим ки, Гочанын әли мәним әлими нечә сыхды, мәнә елә кәлди ки, Әдиләнин о бир анлыг кизли бахышы Гочанын бүтүн бөдөнндән кечди; мән дә Гочанын әлини сыхдым вә Гоча мәнә бахыб јенә' дә деди:

— Сәни тез-тез сиркә кәтирәчәјәм.

Әдилә илә Тамара биздән он-он беш аддым ирәлидә идиләр вә сиркин дә бинасындан биринчи онлар чыхды, сонра биз күчәјә чыхдыг вә мән о сәат баша дүшдүм ки, нәсә олуб, баша дүшдүм нәсә пис бир һадисә баш вериб.

Әдилә илә Тамара күчәнин ортасында дөјанмышдылар, даһа доғрусу, күчәнин ортасында гурујуб галмышдылар вә мән ити аддымларла күчәдәки адамларын арасындан кечиб Әдиләјә тәрәф кәлән Ханым халаны көрдүм. Гочанын кичик гардашлары Чөбрәјылла Ағарәһим дә Ханым халанын јанында идиләр.

О заман мән һәјрәт вә түкләримни габардан бир дөһшәт бүрүдү вә индинин өзүндә дә мән һеч чүрә баша дүшә билмирәм ки, бизим сиркә кетмәјимиздән, Әдиләнин дә сиркә олмағындан Ханым хала нечә хәбәр тутмушду.

Гоча мәним әлими бурахыб ирәли, Әдиләјә тәрәф кетди вә мән бир балача сахит олдум ки, Гоча Әдиләни мудәфиә едәчәк, Гоча гојмајачаг ки, ити аддымларла гырғы кими кәлән Ханым хала Әдиләнин башына ојун ачсын, амма Гоча анасына баха-баха бир-ики аддым атандан сонра ајаг сахлады, даһа ирәли кетмәди.

Ханым хала Әдилә илә үзбәүз дөјанды, Тамара Әдиләнин әлиндән гүтдү, елә бил ки, Әдиләни о гырғыдан гоғрумаг истәјирди, амма Ханым хала Тамараја һеч мөһөл дә гојмәди, галын гашларынын алтындан бөхан зөһли көзләри илә дүз Әдиләнин көзләринин ичинә бахды, өзвөлчә назик додагларыны даһа да кип бәғлады, сонра:

— Ај гыз!—деди.—Инди дә ушағы товлајыб сиркә кәтирирсән? Елә билирсән хәбәр тутмајачағам мән? Нә ифритәсән, ағәз, сән?!.. һә дә, әлбәттә, анасы көзән ағачлары баласы будаг-будаг көзәр дә!..

Индичә сиркдән чыхан адамлар күчәдә ајаг сахлајырды, кимиси төвчүблә, кимиси марәгла кәһ Ханым халаја, кәһ да о узун һөрүклү гызә бахырды вә мән гаранлыгда көрмәсәм дә, һисс едирдим ки, Әдиләнин сифәти алышыб јәнйир, һисс едирдим ки, Әдилә аз галыр дөли олсун вә Әдилә билмир ки, нә өлөсин.

Ханым хала:

— Нә һөјәсыз гызсан сән, ағәз?!..—деди.

Әдилә елә бил бирдән өзүнә кәлди вә дөли кими гача-гача биздән узаглашды. Тамара дә:

— Әдилә!.. Әдилә!..—дејә чағыра-чағыра рефигәсинин ардынчә гачды.

Ханым хала бу дөфә Гочанын үстүнә чымхырды:

— Көл, көл дүш габағым!..

Гоча Ханым халаја бахды, сөссиз-сөмирсиз Ханым халанын јанында дөјанмыш Чөбрәјылла, Ағакәримә бахды, сонра јаваш-јаваш гардашларынын јанына кәлди вә мән һисс едирдим ки, Гоча мәнә бахмаг истәмир, амма бунун даһа мәнәсы јох иди, Гоча истәјирди мәнә бахсын, истәјирди бахмасын, мән даһа Гочаны чох истәмирдим.

Һәм ин јаз кечәси кимсәсиз вә јад бир күчәдә Гоча илә, Чәбраһим илә, Ағарәһим илә јанашы аддымлајырдым, Ханым хала бизим архамызча кәлирди, амма мәнә елә кәлирди ки, архамызча аддымлајан адам һәр күн һәјәтимиздә көрдүјүм, кедиб ијнәсини сапладығым, гутабыны једјим Ханым хала дејил, сиркдә о көзәл атлары гамчылајан тәлимчидир.

Һеч ким һеч нә демирди вә мән Гочанын јанында аддымлаја-аддымлаја һеч нә фикирләшмирдим, тәкчә гачыб чыхыб кетмәк истәјирдим вә о јаз кечәси, о кимсәсиз вә јад күчәдә мәни гачмаға гојмајан о дејилди ки, тәк кедиб мәһәлләмизи тапа билмәздим—әлбәттә, бир-тәһәр кедиб евимизи тапагачдым; мәни гачмаға гојмајан архамызча кәлән Ханым халанын хофу иди, мән Ханым халадан горхурдум. Тәкчә буну еләдим ки, Гочанын јанында араланыб Ағарәһимин јанынча кетмәјә башладым вә Гоча да өзүнү сахлаја билмәјиб мәнә бахды, мән исә она тәрәф бахмадым; мән әслиндә, лап әслиндә Ханым халадан чох, Гочадан инчимишдим...

Даланымыздан кечиб һәјәтимизә кирәндә мән һеч кимлә сағолашмадым вә бирбаш евимизә кетдим. Анам јатмамышды (атам исә нәвбәти сәфәрдә иди), мәни көзләјирди вә мәнним әвәзимә әввәлчәдән севинә-севинә:

— Һә, нечә олду?—сорушду.—Хошува кәлди?

Мән чаваб вермәдим.

Анам сорушду:

— Нолуб сәнә?

Мән јенә дә чаваб вермәдим.

Анам онлук нөјүт лампамызын ишығында тәәччүблә мәнә бахырды вә мән даһа өзүмү сахлаја билмәјиб бәркдән агламаға башладым.

Һәм ин јаз кечәси јеримә кириб узанмышдым, амма јата билмирдим, јухум кәлирди вә бирдән Әдиләнин вердји о шоколад конфетләр јадыма дүшдү вә мән фикирләшдим ки, о конфетләри һәмишә јадикар сахлајачағам, о конфетләр бүтүн өмрүм боју Әдиләдән мәнә јадикар галачағ. Сонра, билмирәм, јаваш-јаваш јухуја кедиб јуху көрүрдүм, ја мәни гара басырды, көзләримин габағына гырмызыбуруу кәлирди, күрән кәлирди вә бирдән-бирә дә көзләримин габағына гупгуру гурујуб гахача дәнмүш гызылкүл кәлирди, о гурумуш гызылкүл мәнним үрәјими сыхырды, сонра јенә тахта кәпәјинин ијини, ат ијини һисс едирдим, көзләримин габағында чанбазлар һоппаныб-дүшүрдү вә јенә дә бирдән-бирә вурулуб јерә дүшмүш гуш көрүрдүм вә о гушун көксүндән гыпгырмызы ган ахырды.

Һәрдән мәһәлләдә әлимизә көһнә тәкәр камерасы кечәндә назик резинләр кәсиб гушурән дүзәлдирдик, хырда вә ити гәнбәр гәлләләри илә сәрчә вурурдуг вә о јаз кечәси о вурулмуш сәрчәләр үст-үстә мәнним көзләримин габағына јығылырды вә о сәрчәләрин көксүндән ахан гыпгырмызы ган кет-кедә дөлгәвәри хәтләрә чеврирди, сонра бу дөлгәвәри хәтләр елә бил ки, гыпгырмызы дәниз олурду, «Севимли мәктүб» сөзләрини јујуб апарырды, Әдиләнин о көзәл, о мейрибан әлләри дә о «Севимли мәктүб» сөзләринин ардынча кедирди, о көзәл, о мейрибан әлләр о гыпгырмызы дәнизин ичиндә көздән итирди, јох олурду; сонра мән бирдән-бирә Шәвкәти көрүрдүм, Шәвкәт гапыларынын габағындакы скәмјада отуруб тәм чыртлајырды, һәрдән дә мәнә кез вуруб бәркдән күлүрдү, бирдән дә чәлд галхыб евләринә кирирди, чүнки бизим күчәмизин о башындан Ханым хала кәлирди, Ханым хала кәлиб дүз мәнним көзләримин габағындан кечиб кедирди вә мән Ханым халанын кип өртүлмүш назик додағларына, галын гашларынын алтындан бахан гара вә сәрт көзләринә баханда горхмурдум, әксинә, Ханым хала

ланы сахламағ истәјирдим, Ханым халаја демәк истәјирдим ки, Әдилә јахшы гыздыр...

...инди мәнним гызым университетин дөрдүнчү курсунда охујур вә Әдилә јәгин ки, јашдә мәнним гызымдан үч-дөрд јаш кичик иди...

...амма Ханым халаја һеч нә дејә билмирдим вә Ханым хала да башыны һәмишәки кими дик тутуб ити вә сәрраст аддымларла узаглашыб кедирди.

О күндән сонра мән бир мүддәт Гочаны көрәндә өзүмү көрмәмәз-лијә вурурдум, Гоча да елә бил ки, мәндән кәнар кәзирди, сонра јаваш-јаваш јенә дә Гоча илә данышмаға башладығ, амма мәнним үрәјимдә о јаз кечәсиндән нәсә галмышды, һеч өзүм дә билмирдим ки, бу нә иди вә дејәсән биз даһа һеч вахт Гоча илә әввәлки кими јахын олмадығ.

О конфетләри мән бир мүддәт јадикар сахладым, амма бир күн Мейрангулу әминин оғлу шаир Ибраһим јенә дә евләриндә кино көстәрирди (шаир Ибраһимин диафильм көстәрән аппараты вар иди вә һәрдән мәһәлләнин ушағларынын һәрәсиндән бир аббасы алыб евләриндә диварда шәкилли филм көстәрирди), мәнним бир аббасым јох иди вә мән пул јеринә шаир Ибраһимә һәм ин конфетләри вердим. Сонралар буна көрә өзүм өзүмдән хәчаләт чәкирдим, амма о јаз кечәси өзүмә вердјим бир сөзә әмәл едирдим: хәјли мүддәт сәрчә вурмадым, амма сонра мұһарибәнин ачлығы кәлди вә мән јенә дә сәрчә вурмаға башладым.

Һәрдән Әдиләни мәһәлләдә көрүрдүм — ја евләринә кедирди, ја да евләриндән чыхырды вә һәр дәфә дә мәнни көрәндә Әдиләнин көзләриндә бир мейрибанлығ охујурдум; Әдилә бәлкә дә бүтүн дүнјадан күсмүшдү, амма мәндән күсмәмишди вә бизим арамыздакы бу сөзсүз, кизли достлук мәнним үрәјимин һеч кимә демәдјим бир сирри иди вә о сирдә һәмишә бир һәрәрат вар иди.

Мұһарибә башлајандан сонра бир дәфә мән күчәмиздәки електрик шалбанынын дибиндә, сәкидә отуруб тахта шимәгәдәрләримин учуну јонуб итиләјирдим вә бу заман мәнним јанымдан өтән Әдилә ајағ сахлады, о јумшағ, нәвазиш долу сәси илә:

— Невәсән, Әләкбәр?...—сорушду.

Мән Әдиләнин сәсиндә о нәвазишлә, о јумшағлыгла бәрәбәр, бир кәдәр дә һисс етдим вә һеч нә демәдим, ајаға галхыб Әдиләнин габағында дајандым вә нөдәнсә башымы ашағы салдым, көзләримни Әдиләнин узун һөрүкләринин учуна дикдим. Әдилә әлини галдырыб мәнним сачымы сығаллады, сонра чыхыб кетди.

Мән бир мүддәт елә-еләчә башы ашағы ајағ үстә дајандым.

О ки, галды сиркә, Гоча илә мән бир дә һеч вахт сиркә кетмәдик.

X

Бүтүн бунлары јазмағ лазымдыр...

XI

Бу күн кечә иш отағымда отуруб сигарет чәкирдим, Әсмәр ичәри кирди, зәндлә мәнә бахды вә сорушду:

— Нә олуб сәнә?

— Билмирәм...—дедим.

Әввәлчә тәәччүблә мәнә бахды, чүнки ахыр вахтлар тез-тез вердји бу сузла — «Һеч нә.»—дејә чаваб верирдим, күлүмсәјирдим, Әсмәр исә мәнним бу «Һеч нә»мдән, бу күлүмсәјимдән даһа артығ нарахат олурду, һәр дәфә бир шәј бәһәнә еләјиб мәнним иш отағыма кирди, никаранчылығ долу көзләри илә мәнним сифәтимдә, көзләрим-

да нәсә ахтарырды; бу дәфә «билмирәм...» дедим вә күлүмсәдим.

Суальны бир дә төкәрар етди:

— Дејирәм ки, нә олуб сәнә?

— Мән дә дејирәм ки, билмирәм...—дедим, сигарет түстүсүнүн архасындан Әсмәре бахдым вә күлүмсәмедим.

Јәнә зәндлә мәнә бахды вә бирдән-бире өзү күлүмсәди; ахыр вахтлар Әсмәрин сифәтиндә белә бир архајынчылыг көрмәмишдим; мәнним «билмирәмими, чиддилјиими тамам әмин-әманлыг кими јозду—һәрһаһ мән һеч нә кизләтиримсә, јаландан күлүмсәмиримсә, демәли һәр шәј јахшыды... Белкә мән доғрудан да күлүмсәмәк һалында дејиләм вә доғрудан да «билмирәм...», онда нәчә?

XII

Мүһарибә башламаздан әввәл, хүсусән Новруз бәјрамы габағы мәһәлләнин арвадлары һәрә өз унуну, јағыны, башга азуғасини көтүрүб тез-тез бизим евә жығышарды вә аманла бир јердә бәјрам үчүн шәкәр-бура, пахлава, шоргоғалы биширәрди, ја да елә-белә ади күнләрдә дүшбәрә, гутаб биширмәкдән өтрү бизим евә кәләрдиләр, бүтүн күнү сәһбәт едә-едә мүштәрәк хәмирләрини јоғурардылар, әт тахтасында мүштәрәк әтләрини (ахшам пул жығыб гәсәб Дадашбаладан алдылары әти) дәһрә илә дөјәрдиләр, күндә кәсәрдиләр вә гутабын ији бүтүн далана јайыларды, ахшам да һәрә өз пәјыны көтүрүб кедәрди; гутабын ији бүтүн далана јайылдығы үчүн, бу гутаб дөскаһында иштирак еләмә-јән аиләләрин һәрәсинә (о чүмлөдән дә Әминә халаја) үч-дөрд гутаб пәј кәндәрәрдиләр.

Мүһарибә башламаздан әввәл арвадлар она көрә һамыдан чоһ бизим евә жығышыб бишир-дүшүр еләјәрдиләр ки, атам чоһ заман сәфәрдә олурду, евдә киши хәләғы јох иди, һеч кимдән чәкинмәдән кенинә-болуна нә гәдәр сәһбәт еләмәк истәјирдиләр, еләјирдиләр.

Сафура хала охлов илә күндәни јәја-јәја дејирди:

— Еһ, елә јерләр вар дүңјәда ки, ораләрда елә дағлар вар ки, дөј нә дејим?... Ејнулла дејир ки, о дағларда буз кими булаглар вар е, ағәз, бир парч көтүрүб ичирсән, адамын бүтүн дәрдини-сәрјини јујуб апарыр...

Һәмишә ишин јүнкүлүндән јапышан Мәшәдиханым хала тавада гызармыр гутаблары үст-үстә бошгаба жыға-жыға дејирди:

— Мәнә лазымды е, о бир парч су, чәким башыма, бәлкә мән дә бир күн көрүм!..

Фирузә хала дүшбәрәләри бүкә-бүкә дејирди:

— Вар елә јерләр, әлбәттә, вар, нәшүн јохду! һәфиз дејир ки, Москвада инди евләри елә тикирләр ки, дөј пилләкәнләри пијадә галхмырсән. Минирсән машина, сәни галдырыр јухәры. Өзү дә пулсуз е, ағәз!.

Нисә хала гутаб үчүн јайылмыш хәмирләри нәлбәки боју кирдә кирдә кәсә-кәсә дејирди:

— Еһ, һәр шәј асылыды оннан ки, һарда сөнүнчүн јахчы кечир. һәр да јахчы кечир сөнүнчүн, ора да јахчы јерди!..

Нәјүт плитәсинин јанында отуруб чүгүн тавадәкы гутаблары бир-бир о үз-бу үз чевирә-чевирә гызардан аман дејирди:

— Еһ, Ағакәрим Русетин шәһәрләриндән, кәндләриндән елә шәјләр данышыр ки, вәллаһ, мән лап мат галырам!.. Дејир ки...

Ханым хала хәмирдән тәзә күндөләр кәсә-кәсә анамын сөзүнү јәрымчыг гојурду:

— Ајыб дөјүл сизә! Неш нашүкүрлүк еләјирсиз? Неш шадлыгывузә шыллаг атырсуз? Неш дејинирсүз, ағәз? Бура неш бәләнчинә пис олуб сизинчүн?

Ханым хала галын гашларынын алтындан о зәһмли көзләри илә бир-бир Сафура халаја, Мәшәдиханым халаја, Фирузә халаја, Нисә халаја, аманә бахырды вә аманкил дә о саат сусурду, бир сөз демирди, бир мүддәт беләчә лал-динмәз ишләрини көрүрдүләр, чалышырдылар ки, Ханым халаја бахмасынлар, ахырдә Мәшәдиханым хала өзүнү сах-лаја билмирди, арәја башга бир сөз атырды:

— Валлаһ, Мухтар јахчы адамды, ким нә дејир, десин!.. Күбра гысырды, өзү дә о чүр хәстә, амма Мухтар атмыр ону... Валлаһ, Мухтарын јеринә ким олса, кедиб өзүнә башга бир арвад алар, оғул-ушаг саһиб олар... Нолар гулаглары балача оланды?...

Амма Ханым хала бу дәфә дә Мәшәдиханым халанын үстүнә чым-хырырды:

— Јахшыды, писди, өзү биләр, бизә нә? Сизүн Мухтарын гулагларында нә ишүвүз вар, ағәз?

Бундан сонра даһа арвадларын данышмаг һәвәси тамам гачырды вә ишләрини тез-тез көрмәјә башлајырдылар ки, тез дә гуртарыб кетсинләр, чүнки Ханым халанын үзүнә ағ ола билмирдиләр вә Ханым халанын јанында да гижәт еләјә билмирдиләр — бизим евдә дә белә иди, һамамдә дә, күчәдә дә. Мисал үчүн, һамамдә Мәшәдиханым хала Фирузә халанын бөјүјүб шишмиш гарнына баха-баха дејирди: — «Елә ки, баша дүшдүн ки, бојунда ушаг вар, көрәк о саат көзүвү јумасан, әјәр оғлан истәјирсән, көрәк көзләјәсән ај чыхсын, көзүвү ачыб биринчи көрәк аја бахасан, јох, әјәр ки, гыз истәјирсән, онда көрәк биринчи күнә бахасан...». Ханым хала гара көзләрини Мәшәдиханым халаја зилләјирди вә сорушурду: — «Бәлкә гышды, бәлкә күн һеч бир һәфтә чыхмыјә-чәк, онда нәчә олсун бәс? Көзүнү ачмасын?». Мәшәдиханым хала: — «Һәри»—дејирди. Ханым хала: — «Ағәз,—дејирди,—валлаһ, сән кет алува дуа јаздыр!.. Ләкә арвадсан, бу чүр авам сөзләр данышыб, чамәәтин башыны долдуурсан?!». Јахуд, мисал үчүн, мән һәјәтимиздәки крандан тәзә су көтүрмәкчүн чәјинијин дибиндәки гәјнар сују јерә төкәндә, аман гышгырырды: — «Төкмә, төкмә исти сују јерә! Төкүләр чинин үстүнә, јандыра, хатаја дүшәрикл...». Ханым хала өзүнү сахлаја билмәјиб шүшбәнддән анамын үстүнә ачыгланырды: — «Ағәз, Сона, нијә ушағы сорхукурсан?». — Мән нејинијим, ај Ханым хала, чамәат белә дејир дә...». — «Чамәат бәлкә башыны дивара вурачаг, сән дә көрәк вурасан башывы дивара?». Аман сәсини кәсиб даһа бир сөз демирди, чүнки мән һеч вахт көрмәмишдим ки, бизим мәһәлләмиздә бир арвад Ханым халаја чаваб гајтара.

Мәшәдиханым халанын дедији һәмин Мухтар бизим мәһәлләдә олурду, амма әслиндә бизим мәһәлләли дејилди, һәкумәт она мәһәллә-миздәки о үчмәртәбәнин икинчи мәртәбәсиндә ев вермишди вә һәр сәһәр ишә кедәндә Мухтарын ардынча «емәддин» машын кәлирди, һәмин машын да гајтарыб Мухтар ишдән евә кәтирди. Мухтарын дәғиғ нә вәзифәдә ишләмәјини һеч ким билмирди, амма «емәддин» сүрүчүсү онун габағында дуз дурурду. Мухтар мәһәлләнин башга киши-ләри кими һеч вахт базар күнү сәкидә отуруб нәрд ојнамырды, ја тут ағачынын дибиндә отуруб чәј ичмирди, мәһәлләнин тојунда, јасында иштирак еләмирди, һеч кимлә диниб-данышмырды, төкчә елә башыны тәрпәдиб салам верирди вә «емәддин» минирди, ја да «емәддин»дән чыгыб евләринә кирди. Пәјыздә, гышда вә јазда Мухтарын өјиндә һәмишә узун вә гара мешин пенчәк олурду вә дејирдиләр ки, Мухтар һәмин пенчәјин алтындан белинә тапанча бағлајыб; башында да мешин шапка олурду, јәјдә исе боғазы ахырачан дүймәләнен түнд гәһәји рәнкдә којнәк кејирди вә Мухтарын гара хром узунбоғаз чәкмәләри, түнд гәһәји галифе шалвары бүтүн мәһәлләдә мөшһүр иди. Бир дә ки,

Мухтарын евинə телефон чакмишдилəр (бизим мəһəллəдə хеч кимин евиндə телефон јох иди) вə əслиндə Мухтардан чəкинмək о телефондан, о «кəмəддин»дən, о гара мешин пенчəндəр чəкинмək иди.

Бир јерə жыгышмыш арвадлардан башга мəһəллəдə хеч ким, хəттə ушаглар дə Мухтар бəрədə данышмагы хошламəзды, амма бир кун бел бир хəбər јайылды ки, куја Мухтар кечələr Шəвкəтин јанына кедир. Буну мəһəллəнин чаван оғланлары данышмышды, сонра ушаглар ешитмишди вə мənə дə бу хəбəri Чəфəргулу (јашда биздən бeјук, чаванлардан исə кичик олдугу үчүн, Чəфəргулу адəтən бизимлə отуруб-дурурдун, амма нəрдən дə чаванларын јанында олурду) чатдырды вə мən əввəлчə бу сəзə чох тəэччуб етдим.

— Нə, нə олар, кедир, кедир дe!..

Чəфəргулу əлини јеллəди:

— Ај-һај!.. Алə, сəнин хеч дунјадан хəбərүн јохду ки!..

Мən нəдən хəбəрим олмəдыгыны əјдынлашдырмаг истəмəдим, хисс елəјирдим ки, бурадə нəsə хошə кəлмəјөн бир шej вар, о балачə Əлəkбər бəр, јəгин үрəјинин дəрининдə истəмирди ки, Шəвкəтлə бағлы о хошə кəлмəјөн нəјəsə гулаг ассын вə буна кəрə дə мən Чəфəргулудан хеч нə сорушмадым, амма бирдən-бирə Шəвкəтин ағ, нəмөр синеси кəзлəримин габагына кəлди...

Масələ бурасында иди ки, габаглар аням мəни өзү илə арвад нəмəнына апаранда чох заман Шəвкəт дə орадə оларды вə Шəвкəтин ағ вə долу бəдəни, нəмэр дəриси, јоғун будлары нəмəмдакы башга арвадларын бəдəниндən о саат сечилерди вə мəним Шəвкəтин бəдəнинə бəхмəгдан хошум кəлирди, чунки Шəвкəтин бəдəниндə нəмəмдакы башга арвадларын бəдəниндən фəргли олараг бир дənə дə гырыш јох иди, Шəвкəт нəмишə күлүрдү, нəмишə кефи кək олурду вə елə бил ки, Шəвкəтин о сағлам, о долу вə тарым бəдəни дə нəмишə күлүрдү, севинирди.

Бир дəфə нəмəмдə Шəвкəт диггəтлə мəним сачларыма бəхды, сонра мənə тəрəф əјилди, башымы ики əли арасына алыб өзүнə тəрəф јəкынлашдырды вə Шəвкəтин нəмэр, дик дөшүнүн ири вə јаш килеси мəним үзүмə тохунду, сонра Шəвкəт бəркдən нəмəмдакы арвадларə деди:

— Ағəз, бунун башында үч дənə ағ түк вар, е!.. Бəхтəвər, бeјүјүндə хошбəхт олачəг! — Шəвкəт башымы бурахды, белини дүзəлтди вə о нəмэр, дик дөшлөр мəним башымын үстүндən јухары гəлхды.

Анамын дə мəһəллəмизин башга арвадлары кими, Шəвкəтдən хошу кəлмирди, амма нəмəмдə Шəвкəтин дедији о сəзлər анамын үрəјинчə олду:

— Аллах ағзундан ешитсин!— деди.

Амма бир дəфə дə мən нəмəмдə нəмишəки кими Шəвкəтə бəхандə Шəвкəт дə јаш гара сачларыны сифəтиндən кəнарə чəкиб ишым-ишым ишылдајан ири ала кəзлəri илə мənə бəхды, сонра бирдən мənə кəз вурду, сонра дə шагганəг чəкиб күлə-күлə анямə деди:

— Ағəз, ај Сона, бу ки, адамы кəзүјлə јeјир, буну нəш кəтирисən бурə!..

Мən елə пəрт олдум ки, бүтүн сифəтим алышыб јанырды вə билмирдим ки, нə едим, амма бунунла бирликдə Шəвкəтин елəчə шагганəг чəкиб күлмəјиндə дə, о ири, ала кəзлəринин нəмини ишылтысында дə, о ағ вə долу бəдəниндəки кими, о тарым чəкилмиш нəмэр дəрисиндəки кими, нəsə елə бир шej вар иди ки, əслиндə, лəп əслиндə, мən Шəвкəтдən инчимəдим.

нəмин хадисидən сонра бир дə хеч вəхт анямлə арвад нəмəмынə кетмəдим, аням нə гəдər едирдисə дə — («Аллах вуруб ону!— дeјирди аням, хисслə Шəвкəтин гəрасычə дeјинирди: — Ј'чəрин биринин сe-

ундən өтрү нəмəмə нəш кетмирсən?»), мən кетмирдим вə үмүмијəтлə мən истəмирдим ки, аням бу бəрədə бир сəз десин, чунки истəмирдим ки, Шəвкəти сeјсунлар, Шəвкəтə лəчər десинлər. Мən бир дə хеч вəхт анямлə бирликдə арвад нəмəмына кетмəдим вə ондан сонра аням едрədə су гыздырыб мəни мəтбəхимиздə чимиздирмəјə башлады.

Шəвкəтин еви бизим даланымыздан бир аз аралыда, гошə тут ағанын јанында иди вə бу бирмəртəбəли, сары əнəнкли бинанын гапысы кирбаш күчəјə ачылырды. Шəвкəт тək јашəјирди, атасы илə анасы чундан өлмүшдү вə бизим мəһəллəдə хеч ким онлары кəрмəмишди, чунки Шəвкəт дə Мухтар кими, бизим мəһəллəјə кəлмə иди. Аням дeјирди ки, инди Шəвкəт јашајан о ики отағлы евдə габаглар гырчы Мирзəжил ашəјирди, сонра гырчы Мирзəжил кəчдүлэр кəндə, Мəрдəкəнə, бу еви дə филан гəдər гимтə сатдылар Шəвкəтə вə Шəвкəтин дə бу гəдər пулу нарадан иди? — хеч ким билмирди вə бу бəрədə мəним јанында арвадларын арасында сəз дүшəндə мə'налы-мə'налы бир-бир-биринə бəхырдылар. Дeјилəнə кəрə, өзүндən бeјук гəрдəшы вар иди, амма Шəвкəти данышдырмырды, чунки Шəвкəт нəчансə арвадлы бир ишијə гошулуб гачмышды, сонра дə о киши нəдən өтрүсə Шəвкəти гошмүшдү.

Шəвкəт Мeјрангулу əмидən хəниш етмишди вə Мeјрангулу əми дə гошə тут ағачынын јанында тахтадан скəмјə дүзəлтмишди (нəмин кун мəним јəхшы јəдымдады: Мeјрангулу əми скəмјə дүзəлдирди, Əзизағə əми дə үзбəз сəкидə дəјаныб тамашə елəјирди вə бу заман онларын арасында о вəхт мəним башə дүшмəдијим белə бир сəһбət олду: — Мeјрангулу, јəман ишлəјирсən а, дeјесən хeјир иш вар?!). — «Əзизағə, мəним инди елə вəхтымды ки, балы шушəдən јалајырам. Бауиғə шeјə күчүм чатмəз!..» вə Əзизағə əми дə бəркдən күлдү) вə Шəвкəт јəздə, јəздə, пайызын əввəллəриндə ахшамлар ишдən сонра, јə дə ки, базар күнлəri сəһəрдən ахшамачан нəмин скəмјəдə отуруб Зибə халадан алдыгы күнəбəхан туму чыртлəјирди, кəлиб-кeдөнлə саламлашырды, шагганəг чəкиб күлə-күлə зарəфəт елəјирди. Бə'зən Шəвкəт чəлд јериндən тəлхыб евлəринə кирирди вə бу о дeмək иди ки, Ханым халə күчəјə чыгыб; Шəвкəт Ханым халадан нијə белəчə горхурду?— хеч ким билмирди вə биз бу бəрədə Балакəримдən бир сəз сорушанда дeјирди: — Билмирсиз ки, јə, илан вуран ала чатыдан горхар?!.. Биз, əлбəттə, бу сəзлəрин дə мə'насыны башə дүшмүрдүк, амма нəмишəки кими, өзүмүзү о јерə гојмүрдүк, куја нəр шeји башə дүшдүк вə Балакəримдən сорушурдук ки, бəs нијə Шəвкəт елə шагганəг чəкиб күлүр? Балакəрим дeјирди: — «Дəвəјə дедилэр ки, бојнум eјридур! Деди ки, нəрам дүздү ки, јə, бојнум дə дүз олсун?!» Биз бу сəзлəрин дə мə'насыны башə дүшмүрдүк (нəр халдə мən хеч нə башə дүшмүрдүм!), амма бурасыны башə дүшүрдүк ки, Балакəримин дедији о сəзлər Шəвкəтин хeјринə дeјил вə мən бу ишə тəэччүб едирдим, чунки мəһəллəдə нəми билирди ки, Шəвкəт фабрикдən кəтирдији печенједən, конфетдən, гоғалдан, пирожиналардан нəмишə Балакəримə пəј вeрир вə Балакəрим дə чох вəхт елə бу пəјларын хeсəбынə гəрныны дојуздурур.

Шəвкəт ширнијəт фабрикиндə ишлəјирди вə бeјук-бeјук алабəзəк күлүлү узун халатынын чиби нəмишə конфетлə долу олурду, о нəмəм əввəлэтындən сонра, нəрдən мəни кəрəндə күлүб кəз вурурду вə чибиндən конфет чыхарыб мənə уздырды:— «Алə, јəхчы конфетти, кeл, кeл, гур...»— дeјирди, амма мən гачыб кeдирдим, чунки горхурдум ки, конфетти кeтүрəндə Шəвкəт əлимдən тутуб сахлəјар, өзүмə бəхə-бəхə нəмəмдакы кими шагганəг чəкиб күлэр вə мən дə билмэрəm ки, нə елəним?— гачыб кeдирдим, Шəвкəт дə күлə-күлə ардымчə дeјирди: — «Бу лəлə конфетин дадыны билмир!..»

нын пәнчәрәсиндән башыны чыхарыб бизи чагырырды:

— Кәлиң, ај ушаглар, кәлиң!.. Гәлхын јухары!..

Биз һамымыз—мәһәлләнин ушглары даш пилләкәнләрлә иккин мәртәбәјә галхырдыг, ајаггабыларымызы чыхарыб отага кирирдик. Отагын ортасындакы кирдә мизин архасында отурурдуг. Бизим евләрә миздә һеч вахт перашки биширмәздикләр вә биз елә билирдик ки (һә һалда мән белә фикирләширдим), перашкини анчаг һөкүмәт биширтәдирир вә ону анчаг күчәләрдә, мәктәб буфетләриндә сатырлар, амма сонра билдик ки, Күбра хала да чох дадлы вә картоф вә нохуд перашкини биширди. Күбра хала һәфтәдә—он күндә бир дөфә бизим үчүн перашки биширди вә биз үстүнә готазлы сүфрә салынмыш о кирдә мизин архасында отуруб перашки јејидик.

Анамкил дејирди:

— Јазыг Күбранын ушаг сарыдан үрәји нискиллиди...—вә анамкил бизим кедиб Күбра халанын биширдији о перашкиләри јемәјимизә бахмырды.

Күбра хала һәмийә тәнкәнәфәс олурду, мәтбәхдән отага кәлиб ишти перашки долу бошгабы габагымыза гојурду вә һәр дөфә дө мән Күбра халанын беләчә тәнкәнәфәс олмагына, күчлә јеримәјинә, нәфәс аланда хырылдамагына баха-баха тәәччүб едирдим, чүнки бир дөфә Мәшәдиханын хала анамкилә дејәндә ешитмишдим ки, гулағы кичик олан кишинин арвады көзәл олар. Мухтарын гулаглары чох кичик иди, амма Күбра хала көзәл дејилди... Дүздү, Күбра хала көзәл дејилди, амма Шөвкәт көзәл иди вә бу бәрәдә фикирләшәндә јенә дө Шөвкәтин ағ, һамар вә дәрин көбәји мәним көзләримин габагына кәлирди.

Күбра хала:

— Јејин!..—дејирди, өзү дө күчлә нәфәс ала-ала стулда бизим јанымызда отурурду (о стулларын сөјкәнәчәји дө Мухтарын пенчәји кими гара мешиндән иди), динчәлә-динчәлә бир-бир бизә бахырды: — Јејин!..—дејирди.—Бу дөфә әтли перашки аз олду... Мухтара тапшырмашам сизинчүн јахшы әт алсын, кәлән һәфтә, аллаһ гојса, әт перашкисини чох еләјәчәјәм... Тәки саламатлыг олсун! Јејин!..

Күбра халанын дедији сөзләр мәнә чох гәрибә кәлирди, чүнки мән белә һесаб едирдим ки, Мухтар өзү һәмийә тапшырыг верән адамдыр вә онун өзүнә һеч бир тапшырыг вермәк олмаз; бир дө бурасы мәнә тәәччүблү кәлирди ки, сән демә, Мухтар өзү дө билди ки, гара «емаддин» миниб ишә кедәндән сонра, Күбра хала бизимчүн перашки биширди вә Мухтар бундан өтрү арвадына ачыгланмыр; нәдәнсә, мәнә елә кәлирди ки, бизим кәлиб бурада беләчә перашки јемәјимиз Мухтардан кизлин бир иш олмалыдыр, вә Мухтар бу ишдән хәбәр тутанда Күбра халаја ачыгланмалыдыр.

Күбра халакилин евиндә ән мараглы шеј, әлбәттә, телефон иди вә мән чох иштәјирдим ки, елә бир јер олсун ки, мән бу гара телефонун дәстәјини көтүрүб о јерә зәнк еләјим, амма елә бир јер јох иди.

Бирдән биз перашки једијимиз јердә алтына куржевалы ағ өртүк салынмыш о гара телефон апараты бәркдән зәнк чалырды (бә'зән биз күчәдә ојнајанда да бу зәнкин сәсини ешидирдик) вә биз һамымыз диксиниб дурухурдуг. Күбра хала тәнкәнәфәс кәлиб апаратын дәстәјини көтүрүрдү:

— Ало...—дејирди, сонра күлүмсәјирди: — Јахшыјәм, ај Мухтар, Валлаһ јахшыјәм, һәким-зад ләзим дејил, нараһат олма. Нә биширим сәнә? Валлаһ, дедим ки, јахшыјәм... Нараһат олма...—Сонра Күбра хала дәстәјини чох еһмаллыча апаратын үстүнә гојурду, елә бил Күбра хала горхурду ки, бирдән Мухтарын сәси зәделәнәр вә мән сидг-үрәкдән

тәәччүб едирдим ки, Күбра хала Мухтарла анам мәнимлә данышан кими данышыр.

Күбра хала:

— Јејин!..—дејирди вә биз дө ағзымыз јанә-јанә о исти перашкиләри ләззәтлә јејирдик, сонра бошгабы бошалдыб дуруб кетмәк иштәјән дө Күбра хала үч-дөрд дәнә перашки бүкүллүмш гәзет бағламасыны бизә верирди: — Буну да апарын верин Балакәримә...

Күбра хала һеч вахт евләриндән ашағы дүшмәзди, һәр һалда мән һеч вахт Күбра халаны бир јерә кедән, ја да елә-белә күчәдә дајаныб арвадларла сөһбәт едән көрмәмишдим, һәтта һамма да кетмирди (Чәфәргулу дејирди ки, Күбра халаны Мухтар өзү евадә чимиздирир), чүнки хәстә иди, пилләкәнләри дүшүб-галха билмирди, амма Күбра хала билирди ки, бизим мәһәлләмизин Балакәримин вар.

Һәрдән биз отуруб перашки јејирдик, Күбра хала исә тез-тез хырылытла нәфәс ала-ала, һәддән артыг бөјүк дөшләри тез-тез ениб галха-галха јенә мәтбәхә кедирди, сүсәпәни су илә долдуруб кәлиб күчә еванына чыхарды вә дибчәкдәки күлләри сулајырды. Ејвандә чохла сахсы дибчәкләр вар иди вә һәмин дибчәкләрдә чүрбәчүр күлләр битмишди вә бир дөфә Күбра хала о күлләри сулаја-сулаја деди:

— Мән еләндән сонра бу күлләр мәним үчүн дарыхачаг...

Дүздү, Күбра хала бизи дадлы перашкиләрә гонаг едирди, амма һеч биримизин адыны јахшы билмирди, дөјшик салырды вә бир күн мөндән сорашду:

— Сәнин адын нәди?

— Әләкбәр,—дедим.

— Сән Ханымын оғлусан!

— Јох.—дедим, сонра фикирләшдим ки, бирдән Күбра хала елә биләр ки, мән бурда онун биширдији перашкини једијимә көрә Ханым халанын адыны чәкмәкдән горхурам, она көрә дө: — Оғлу дејиләм Ханым халанын, анчаг бир һөјәтдә олуруг.—дедим.

Мәсәлә бурасында иди ки, бир дөфә гышда Ханым хала күчәнин ортасында Мухтары бијабыр еләди, абыны өтәјинә бүкдү вә үмумијәтлә, Мухтары јахшыча отуртду јериндә.

О гыш елә бил пәјыз иди, тез-тез Бақыја шыдырғы јағышлар јағырды вә һәмин јағышлы гыш күнләриндән бириндә, күнорта вахты мәһәлләјә белә бир хәбәр јайылды ки, Мухтар Ханым халанын оғлу Әбдүләлини тутдуруб. Мәһәлләнин бүтүн чамәаты бу ишә лап мәһәттәл галды, чүнки Мухтар кәлмә дө олса, һәр һалда, бизим мәһәлләдә јашајырды вә өз мәһәлләсинин чаваныны тутдурмағ, әлбәттә, кишијә јарашан иш дејилди, Әбдүләли лап адем өлдүрсәјди дө, Мухтар көрәк белә иш тутмајәјди, амма бир аздан мә'лум олду ки, Әбдүләли һеч кими өлдүрмәјиб, һеч кими бычагламајыб, дөјмәјиб вә Мухтар да Әбдүләлини онә көрә тутдуруб ки, сәһәр гара «емаддин»дә ишә кедәндә Әбдүләли «полторка» илә сүрүб ону кечиб вә бүтүн кечәни јағыш јағдыгына көрә күчәнин чиркаб сүју «полторка»нын төкөрләринин алтындан сырајыб «емаддин»ин үстүнә төкүлүб.

Ағаһүсәјн әми бармагыны папирос түстүсүндән саралмыш ағ бығларына чәкә-чәкә башыны булајыб:

— Белә дө иш олар! Машыныны өтмәјин үстүндә дө мөләннин чајылыны тутдуруб түрмәјә басарлар!

Әзизәгә әми деди:

— Әтага чедди, дүнјанын лап дај ахырыды!..

Һәсәнәгә әми бармағы илә Мухтаркилин шүшәбәндли ејваныны көстәрә-көстәрә деди:

— Бизе саташыр о, бизе! Биз өлмүшүк бөжөм ки, ја белә иш көрүп бу өчләф? Биз нәжик бөжөм, киши-зад дөүлүк ки, бу зараза белә рәфта, еләйир бизнән?

Мәһәлләнин арвадларынын чанына горху дүшмүшдү. һәсәнәни әминин арвады Фатма хала дейрди:

— Магул раһатча евилмиздә отуруб ишимизнән-күчүмүзнән мәшгул олурдуги.. Бу көпөк оғлу Мухтар мә'рәкә салачаг мәәләјә!.. Мән таныйрам өз кишимди дә!..

Ағәһүсејн әминин арвады Сәкинә хала дейрди:

— Ағәз, һансы дашы төкөк башымыза, ағәз!.. Өлдүрәчәкләр кечә оғраш оғлу оғраш Мухтары, балаларымызын көзү түрмәләрин галысында галачаг!..

Мәшәдиханым хала дейрди:

— Ағәз, көрмүрсүз о көпәј оғлунун гулагларыны? Ағәз, кишинин дә елә балача гулаглары олар!..

Биз дә, јәни мәһәлләнин ушаглары, бүтүн күнү гоша тут ағачынын алтына јығышып арабир јаған јағышдан ислана-ислана, күләкдән үшү-јә-үшүјә ахшамын дүшмәјини көзләјирдик, гара «емаддин»ин кәлмәјини көзләјирдик, Мухтарын евиндә тез-тез перашки јемәјимиз бизим јәдымыздан чыхмышды, Кубра хала да јәдымыздан чыхмышды вә биз инди мәһәлләнин тәәссүбүнү чәкирдик, Мухтары өз рәгибимиз, дүшмәнимиз һесап едирдик, һәтта Чәфәргулу шалварынын балагынын алтындан чорабына бир дөмир шимагәдәр сохмушду вә бу фикирдә иди ки, ахшам мәһәлләнин кишиләринин Мухтарла давасы дүшөн кими, кирсин араја вә һәмин дөмир шимагәдәри Мухтарын гарнына сохсун; Чәфәргулунын јашы һәлә түрмәјә дүшмүрдү вә Чәфәргулуны тутуб түрмәјә басмајачагдылар, көндәрәчәкдиләр ушаг калонијасына, јәни Чәфәргулу һәм Мухтары вурурду, һәм дә мәһәлләнин кишиләрини түрмәдән гуртарырды. Балакәрим исә бүтүн бу сөһбәтләрә фикир вермирди:

— О шеј ки, сәндән асылы дөјүл,—дейрди,—көрәк о барәдә фикрләшмәјәсэн...—вә гоша тутун алтында, јаш сәки ғырағында отуруб хүсуси бир һәвәслә түтәк чалырды.

Дәрс һазырламаг, чөрәк јемәк ушагларын јәдындан чыхмышды вә биз Мухтарын ағибәти барәдә, ахшам нә олачағы барәдә тез-тез јайылан мұхтәлиф шәјнәләри музакирә едирдик. Чәфәргулу белә бир хәбәр дә кәтирди ки, Ханым халанын бөјүк оғлу Чәфәр күчәдә тәсадүфән гара «емаддин»ә раст кәлиб, куја автобуслә гара «емаддин»ин габағыны көсиб, Мухтардан хаһиш еләјиб ки, Әбдүләлини бурахдырсын вә куја Мухтар Чәфәри дә һәдәләјиб ки, сәни дә тутдурарам. Мән билмирдим ки, Чәфәргулунын нәфәсини дәрмәдән тез-тез сөјләдији бу төзә хәбәр доғрудан да олуб, јохса јох, һәтта үрәјимдә мәнә елә кәлирди ки, буну Чәфәргулу өзүндән тоғгушдуруб, амма һәр һалда вахт тапыб бу хәбәрә аһамә матдырдым вә аһам әлини дизинә вуруб Мухтарын гарасына:

— Вај сәнин чижәрин јансын! Шипјон оғлу, шипјон!—деди.

Бу вахт мән һәмин јағышлы ғыш күнү Ханым халаны көрдүм—һәмишәки кими, гара көләғәји башында, түнд көј туманы, нарын ағ нөгәли түнд көј кофтасы да әјиндә, Ханым хала бизә кәлди:

— Нохудум гуртарыб, ај Сона,—деди. — Варындыса, бир аз әлборчу нохд вержинән. Ушаглар көләчәк бир аздан, хәрәкләри һазыр дөјил һәлә...

Аһам отағымыздакы палазын үстүндә отуруб мөним јорғаным сөкмүшдү, бојуну узадырды (һәмин ғыш бирдән-бирә јорғаным мәнә балача кәлди, јатанда ајагларым јорғанын алтындан чыхырды) вә Ханым халаны көрөн кими, кәлд ајаға галхды:

— А-а-а... Бу нә сөздү, ај Ханым хала, әлборчу нә демәкди, ајыб дөјүл?... Јухарыдан чағырејдин, Әләкбәр кәтирәрди дә, нәш өзүн әзиј-јәт чәкиб дүшүрдүн ашағы!..

Мән Ханым халанын галын гашларынын алтындан бахан сәкит көзләридә, кип өртүлмүш назик додагларына, чидди сифәтлә баха-баха тамам бир һејрәт ичиндә идим ки, бүтүн мәһәллә Әбдүләлинин әһвалаты илә мәшгул иди, амма Ханым хала беләчә сәкитди вә отуруб еадә хәрәк биширир, елә бил ки, һеч нә олмајыб.

Һәмин јағышлы-күләкли ғыш ахшамы Мухтарын һәмишә гара «емаддин»лә ишдән гајытдығы вахта јахын һәсәнәга әми, Ағәһүсејн әми, Әзизәга әми, һәтта Әлиаббас киши дә күчәјә чыхды, кәлиб Мухтар-килин гапысы илә үзбәүз о бири сәкидә дајанды. Әлиаббас киши бизим мәһәлләнин кишиләри арасында ән гочасы иди, јашы сәксәни кечмишди вә Әлиаббас кишинин һагғында бир гәрибә һадисә данышырдылар, билмирәм, доғрудан да һәмин һадисә олмушду, јохса јох (мән инди дә тез-тез һәмин һадисә барәдә дүшүрүрәм)...

Чәфәргулу бу дөфә дә белә бир хәбәр кәтирди ки, Әлиаббас киши һәсәнәга әмини чағырыб јанына ки, мәһәлләдә мәрәкә салмајын вә кейиниң бу һавада күчәјә чыхыб ки, өзү Мухтардан хаһиш еләсин, Әбдүләлини бурахдырсын.

Ағәһүсејн әми өзү кедиб евләриндән тахта кәтил кәтирди, Әлиаббас киши һәмин кәтилдә отуруб чәнәсини күмүш нахышлы чәлијинә сөјкәди вә көзләрини күчәјә дикди ки, гара «емаддин» нә вахт кәләчәк.

Мән Әлиаббас кишинин ағапаг саггалына, күмүш нахышлы чәлијинә баха-баха фикрләширдим ки, көрәсән Әлиаббас киши дә һачанса ушаг олуб?

Балакәрим елә һеј түтәк чалырды вә Балакәримин һансы һаваны чалдығыны демәк, әлбәттә, мүмкүн дејилди, чүнки о түтәјин чалғысында бүтүн һавалардан бир аз вар иди вә һәмин ғыш ахшамы о түтәјин нә чалдығыны, нә дедијини аһчаг Балакәримин өзү билирди.

Әлиаббас киши бир-иһи дөфә өскүрдү, сонра көзләрини күчәдән чәкиб биз тәрәфә бахды вә чағырды:

— Балакәрим!..

Балакәрим түтәји ағзындан ајырыб Әлиаббас кишијә тәрәф бахды, сонра ајаға галхыб гоша тутун алтындан кишиләрин јанына кетди, Әлиаббас кишинин габағында дајанды. Әлиаббас киши сорушду:

— Нечәсән, Балакәрим?

Балакәрим деди:

— Јахшыјам, дај-дај.

— Чалма, Балакәрим.

— Баш үстә, дај-дај.

— Јери дејил.

— Олду.

Балакәрим даһа бизим јанымыза кәлмәди, јағышдан исланыб түнд-ләшмиш сары пенчәјинин голу илә түтәјин ағзыны силди, гојду дөш чибинә вә Әлиаббас кишикилдән бир аз аралыја чәкилди, Сары һамамын диварына сөјкәниб дајанды.

Күчәдә бир нәфәр дә олсун арвад јох иди вә бу дәм арвадлар еадә отуруб сәксәкә ичиндә көзләјирдиләр ки, күчәдән нә хәбәр көләчәк, арвадлар һәја-абырдан кечиб үрәклериндә јөгин ки, Мухтары өн писк күчә сөјүшләри илә сөјүрдүләр.

Күчөнин ашағы башында Мухтарын «емаддин»и көрүндү, амма бу вахт чөх көзләнилмәз бир һадисә баш верди вә һамы сәһәрдән бәри көзләдији гара «емаддин»ә јох, башыны чөндәриб, бизим далана тәрәф бахды: Ханым хала габагда, ардынча дә Чәфәр, Адил, Гоча, Чәб-

рајыл, Агарәһим даландан чыхыб ити аддымларла Мухтаркилин күча гапысына төрәф кәлирди. Гара «емаддин»ин көрүнмәси илә Ханым халакилин даландан чыхмағы бир олду вә бу нечә олду? — һамы бу ишә мәһәттәл галды.

Ханым хала Чәфәрдән, Адилдән, Гочадан, Чәбрајылдан, Агарәһимдән үч-дөрд аддым ирәлидә, гәнбәр дөшәнмиш күчәнин тән ортасы илә дүз машынын габағына кәлирди вә гара «емаддин» Ханым халајә јахынлашдығыча сүрүчү бәркдән сигнал вермәјә башлады. Ханым хала елә бил һеч нә ешитмирди, елә бил ки, еләчә тәкбәтәк үстүнә јеридији машын дејилди вә Ханым халанын чидди сифәтиндә, кип өртүлмүш назик додагларында һеч бир һәјәчәндән өсәр-әләмәт јох иди, тәкчә галың гашларынын алтындан бахан гара көзләриндә бир гәзәб ишылтысы вәр иди.

Гара «емаддин» јаш гәнбәрлијин үстүндә түкүрпәдән сөс чыхарыб Ханым халанын габағында дәјанды вә һирсиндән ачыг-ашкар чөнәси әсән Мухтар машынын гапысыны ачыб гышгырды:

— Ај арвад...

Мухтар даһа башга сөз демәјә мачал тапмады, чүнки Ханым хала јекә әли илә Мухтарын мешин пенчәјинин јахасындан јапышыб чөлә чәкирди:

— Чых бајыра!.. Чых!..

Ханым халанын бу һәрәкәтинин көзләнилмәзлијиндән Мухтарын көзләри бәрәлиб аз гала һәдәгәсиндән чыхачагды вә Мухтар өзүнү итирмишди (ахшам иди, мән көрмүрдүм, амма мәнә елә кәлирди ки, Мухтарын балача гулаглары гыпгырмызы гызарыб), машындан чыхмырды вә өзүнү машынын ичиндә керч чәкә-чәкә јахасыны Ханым халанын ири әлиндән гуртармаг истәјирди:

— Ај арвад!.. Ај арвад!..

Мухтар даһа башга сөз демирди, Ханым хала исә әлини Мухтарын јахасындан бурахмаг билмирди:

— Чых!.. Чых бајыра!..

Чәфәр, Адил, Гоча, Чәбрајыл, Агарәһим дә күчәнин ортасында, Ханым халадан ики-үч аддым аралыда дәјанмышдылар вә бир сөз демәдән Ханым халанын Мухтары машындан чәкмәјинә вә Мухтарын да јахасыны Ханым халанын әлиндән гуртармаг истәмәјинә бахырдылар. Биз дә тут ағачынын алтында гурујуб галмышдыг, Ханым халанын бу һәрәкәти о гәдәр көзләнилмәз иди ки, өзүмүзә кәлә билмирдик. Әлиаббас киши тахта кәтилини үстүндән ајаға галмышды, амма о да бир сөз демирди, елә-еләчә бахырды.

«Емаддин»ин сүрүчүсү өзүнә кәлә биринчи адам олду, машындан чөлә атылды, белиндәки гобурдан чьхартдығы тапанчаны галдырыб кәјә бир күллә атды, амма о кәјә атылан күлләнин сәси һеч киши сәксәндирмәди вә сүрүчү дә сәкидә дәјанмыш кишиләрә, күчәнин ортасында дәјанмыш о маван оғланлара — Чәфәрә, Адилә, Гочәјә, Чәбрајыла, Агарәһимә бахды, гоша тутун алтында дәјанмыш бизә бахды, бир-ики дөфә бәркдән, төләшла:

— Ај адамлар!.. Јолдашлар!..—деди, сонра тапанча галдыран голу јанына дүшдү, горху-һүркү ичиндәки көзләри илә бәхә-бәхә билмәди ки, нә елесин.

— Чых бајыра!.. Чых!.. Сән дә кишисэн? Туфу!—Ханым хала әлини Мухтарын јахасындан чәкди вә әлини чәкмәји илә дә Мухтарын үзүнә бир лопә түпүрмәји бир олду.

Мухтар јалын әли илә Ханым халанын түпүрчәјини үзүндән силди. Күчәмиздә елә сүкут вәр иди ки, елә бил һәр шәј донмушду, елә бил чамаватын үрәји дә синәсиндә донуб дәјанмышды, вурмурду.

Ханым хала сағ әлинин ики узун бармағыны гошалајыб аз гала Мухтарын көзләринә соха-соха бәркдән деди:

— Сән өләсэн, өкәр бу күн ушағы бурахдырмасан, кедиб сәнин бәләјүкләрин ки, вәр е, онлары тапачагама! Кедиб кирәчәјәм онларын јанына! Сәнүн башыва бир түрп өкәчәјәм ки, анандан әмдијин суд бурнундан кәлсин! Јохса елә билирсән јалварачыјам сәнә мән? Ај сән өләсэн!

Мухтар дејәсән јаваш-јаваш өзүнә кәлди, һәр һалда Мухтар машындан дүшмәли иди, күчәјә јығышмышы бу адамлары вәчинә алмаса да, һеч олмаса сүрүчүнүн јанында ајыб иди вә белиндәки тапанчанын, әјиндәки мешин пенчәјин, ајағындакы хром узунбоғазларын, бу гара «емаддин»ин, евиндәки о гара телефон апаратынын јаратдығы һәмишәки инам јенә дә Мухтара гајытды вә машындан чыхыб Ханым халанын түпүрчәјиндән јаш олмуш әлини мешин пенчәјинин әтәјинә силә-силә:

— Өзүнү јығышдыр, арвад!—деди.

Ханым хала:

— Арвад сәнсән!—деди.

Мухтар:

— Көрәрсән!—деди.—Көрәрсән!

Ханым хала:

— Сән дә көрәрсән!—деди, сонра үзүнү сәкидә дәјанмыш Әлиаббас кишикилә, һәсәнаға әмијә, Ағаһүсәјн әмијә, Әзизаға әмијә тутду: — Әјәр сиз дә буна бир сөз десәз, буна әл вурсаз киши дөјүлсүз! Мән өлмәмишәм һөлә!—деди вә керч чәврилиб кәлдији кими дә, ити аддымларла күчәнин ортасы илә даланымыза төрәф кетди, Чәфәр, Адил, Гоча, Чәбрајыл, Агарәһим дә Ханым халанын ардынча кетди...

...Бундан сонраки һадисәләри мән көрмәмишдим, амма о һадисәләрин һамысы инди мәнни көзләримин габағындады...

...Мухтарын дәгиг нә ишиндә вә һарада ишләмәји бизим мәһәлләдә һеч кимә мә'лум дејилди вә һәмин јағышлы гыш ахшамынын сәһәри сүбһ тездән Адилин «полуторка»сы даланын ағзында дәјанмышды вә о сәһәр Ханым хала бүтүн өмрүндә биринчи дөфә оғлунун сүрдүјү машына минди, Адилла бир јердә кабинкада отуруб көзләди, кәлиб Мухтаркилин евинин габағында дәјанмыш гара «емаддин» јериндән төрпәниб Мухтары ишә апаранда Адилин «полуторка»сы да јериндән төрпәнди, гара «емаддин»ин ардынча шәһәрин күчәләриндән кечди.

«Емаддин» бир бинанын дарвазасынын габағында дәјанды.

Адил дә машыны ондан кәјли аралыда сахлады.

Ханым хала:

— Бунун гапысыны ач көрүм!—деди.

Адил кабинетанын гапысыны ачды.

Ханым хала машындан дүшдү вә:

— Сән кет ишивә —деди.

Адил бир мүддәт машыны төрпәтмәди вә Ханым хала алтдан јухары төрс-төрс оғлуна бахды:

— Сәнә демирәм кет!!

Адил нәсә демәк истәди, амма анасынын кип өртүлмүш назик додагларына, галын гашларынын алтындан ишылдајан көзләринә бахды, һеч нә демәди вә машыны ишә салды.

«Полуторка» кәздән итди.

Ханым хала гара «емаддин»ә төрәф бахды.

Дарвазанын јанында кичик бир көшк вәр иди вә әјинә милиционер палтары кәјмиш лопә бығлы бир нәфәр көшкдән чыхыб әлини гулағынын дибинә апарды, сонра о дарвазанын демир гапыларыны ачды вә Мухтарын миндији «емаддин» дарвазадан кечиб бинанын һәјәтинә кирди, милиционер дарвазаны төздән бағлады вә өз көшкүнә гајытды.

Гыш сәһәри иди, сојуг иди вә о сәһәр сејрәк гар јағмаға башламышды, амма гар јерә дүшән кими су олурду, асфалтын үстүндә бир чә дамчы јаш ләкәјә чеврилди.

Ханым хала кәлиб һәмин дарвазанын габағында дајанды, диггәтлә бу бинаја бахды, сонра дарвазанын јанындакы көшкә јахынлашды, гапыны ачып ичәридә отурмуш о лопа бығлы милисионерә:

— Салам-мәләјкүм,—деди.

Милиционер:

— Әлејкүм-салам,—деди вә тәәччүблә көшкүн ағзында дајанмыш бу арвада бахды.

Ханым хала деди:

— Бөјүјүвүз лазымды мәнә!

— Ким лазымды?

— Бөјүјүвүз!

О лопа бығлы милиционер ермәни иди, күлдү вә ермәни ләһчәск иле:

— Ахчи, бурда һамы мәнимчүн бөјүкдү дә...—деди.—Бурда ән ки-чији мәнәм, билдин?

— Билдим.

— Инди де көрүм сәнә ким лазымды?

— Бу бинадакыларын һамысынын бөјүјү!

— Вах?! Чағырыб сәни?

— Јох.

— Таныјыр сәни?

— Јох.

— Сән таныјырсан ону, ахчи?

— Јох.

— Һә, инди бәс нә истәјирсән?

— Баша дүшмәдин нә истәјирәм? Бу бинанын бөјүјүнү истәјирәм!

Милиционер бу дафә ағзыны ачмаға мачал тапмады, чүнки көшкүн балача пәнчәрәсиндән көрдү ки, јенә бир гара «емаддин» кәлиб дарвазанын габағында дајанды, тез ајаға галхыб Ханым халанын јанындан өтдү, јенә дә «емаддин»ин габағында мил кими тарым дуруб сағ әлини гулағынын дибинә апарды, сонра дарвазанын дәмир гапыларыны ачды, «емаддин» һәјәтә кирди, милиционер дарвазанын гапыларыны бағлады, көшкүнә тәрәф кәлди, бајагкы јериндә дајанмыш Ханым халаја:

— Кет, ахчи, кет...—деди.—Бура сәнин јерин дејил.—Вә көшкүн гапысыны Ханым халанын үзүнә бағлады.

Ханым хала јенә дә дарвазанын габағына кәлди, бу бинаны пәнчәрә-пәнчәрә диггәтлә нәзәрдән кечирди, сонра көшкә бахды, көшкүн балача пәнчәрәсиндән көрүнән о лопа бығлы милиционерә бахды.

Милиционерин әлли сәккиз—әлтмыш јашы оларды, фуражкясынын алтындан ағармыш сачлары көрүнүрдү, јанындакы тахта кәтлин үстүндә кирдә elektrik плитәси јандырмышды вә дејсән үшүјүрдү, әлләрини плитәни үстүнә тутмушду.

Бу бинаја пијада адамлар да кәлирди, көшкә кириб милиционерлә саламлашырдылар, чиблериндән балача китабча чыхарыб кестәрирдән вә көшкүн әрха гапысындан ичәри кечиб кедирдиләр. Бу адамлардан бә'зиси күлә-күлә милиционерә нәсә дејирди, милиционер дә күлә-күлә чаваб верирди, бә'зиси дә елә тәхчә башыны тәрпәдиб кечирди, еләләри дә олурду ки, һеч милиционерә салам да вермирди, башыны дик тутурду, һәјкәл кими динмәз өтүб ичәри кирирди. Милиционер һәр дәнбир башыны ашағы өјиб көшкүн балача пәнчәрәсиндән Ханым халаја бахырды, башыны булајырды.

Јенә бир машин кәлиб дарвазанын габағында дајанды вә һәмин машинда да сүрүчүдән башга бир нәфәр отурмушду. Милиционер јенә дә көшкдән чыхыб машинын габағында әлини гулағынын дибинә апарды, машинын ичиндә отурмуш адам башыны тәрпәтди, сонра милиционер дарвазанын дәмир гапыларыны ачды, машины һәјәтә бурахды вә пендән дарвазаны бағлајыб көшкүнә габыданда Ханым халаја:

— Ахчи,—деди.—Јазығын кәлсин өзүнә, сәтәлчәм оларсан. Кет ишинлә мөшгул ол.

Ханым хала:

— Сәнә дәхли јохду!—деди.—Сән кет чамаатын гапысыны ач!

— Вах! Нә пис арвадсан сән!

— Өзүм биләрәм! Кет сән јахшы ол!

Милиционер башыны булаја-булаја көшкә кирди, јенә әлләрини elektrik плитәсинин үстүнә тутду, өзүнү сахлаја билмәјиб көшкүн балача пәнчәрәсиндән Ханым халаја бахды вә јенә дә башыны булады.

О сојуг гыш сәһәри Ханым хала бу бинанын јерләшдији күчә илә о баш-бу баш кәдиб кәлди: милиционерин отурдуғу көшкдән вә о дәмир дарвазадан башга бу бинанын һеч бир кириши јох иди вә Ханым хала јенә дә кәлиб дарвазанын габағында дајанды.

Бу бинаја даһа кәлиб-кәдән јох иди, јәгин ки, иш башламышды. Милиционер дә елә бил Ханым халаны јәдйндән чыхармышды, балача дәмир чајданы elektrik плитәсинин үстүнә гојмушду, өзү дә чешмәјини тахыб кәһнә «Огонјок» журналы охујурду.

Гар елә еләчә сејрәк јағырды, јерә дүшән кими суја дөнүрдү, асфалтын үстүндә кирдә јаш ләкәси галырды, сонра о да гурујуб јох олурду.

Ханым хала башына вә пәнчәјин үстүндән чијинләринә салдығы галын јун шалын ичиндә сојуг һисс еләмирди, амма јаваш-јаваш ајағларынын бармағлары вә әлләри донурду.

Ханым хала јенә бинанын пәнчәрәләрини бир-бир көздән кечирди: пәнчәрәләрин һамысына түнд кәј рәнкли пәрдә чәкилмишди.

Милиционер көзүнү журналдан чәкди, әли илә чајданы јохлады, јәгин билмәк истәјирди ки, гызыб, јохса јох? Сонра әлини әлине сүртдү, јәгин чајданын истисини бир әлиндән о бири әлине верирди, сонра јенә башыны ашағы салыб журналы охумаг истәди, амма бирдән көшкүн пәнчәрәсиндән Ханым халаја бахды, сонра чешмәјини көзүндән әлине галдырыб лап диггәтлә бахды вә јенә дә башыны булады.

Јун шал кет-кәдә о сејрәк сулу гардән нәм чәкирди, Ханым хала үшүмүрдү, чијинләриндә јун шалын ағырлығыны һисс едирди. бир дә ки, ајағынын бармағлары, әлләри донурду.

Милиционерин көшкүнүн гапысы ачылды вә ики нәфәр бу бинадан чыхыб Ханым халанын јанындан өтдү вә күчә илә үзү ашағы кәдиб көздән итди; бир аздан бинадан бир нәфәр дә чыхды.

Адичә адамлар иди...

[Арды вар].